

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2024

Mushaf İmlası Edebiyatında İstidrak Olgusu: İbnu'l-Kâdî el-Miknâsî (öl. 1082/1672) ve Beyânü'l-Hilâf Örneği

The Phenomenon of Istidrak in Muşhaf Orthography Literature: Example of Ibn al-Qāḍī al-Miknāsī
(d. 1082/1672) and His Book Named Bāyānu'l-Khilāf

Mücella HACİMİSİROĞLU

Öğr. Gör. Dr. | Lecct. Assist. Dr.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kıraat İlimi
İstanbul Medeniyet University, Department of Basic Islamic Sciences, The Science of Qiraat
İstanbul, Türkiye

mucellahacimisiroglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7716-9558>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 12.01.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 02.05.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Hacımisiroğlu, Mücella. "Mushaf İmlası Edebiyatında İstidrak Olgusu: İbnu'l-Kâdî el-Miknâsî (öl. 1082/1672) ve Beyânü'l-Hilâf Örneği". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 280-299. <https://doi.org/10.14395/hid.1418607>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Phenomenon of Istidrak in Muşhaf Orthography Literature: Example of Ibn al-Qāḍī al-Miknāsī (d. 1082/1672) and His Book Named Bāyānu'l-Khilāf

Abstract

The orthography of the Muşhafs, which were transcribed during the time of the khalifa Uthman, known as Maşāhif al-'Uthmāniyye, exhibits differences in certain aspects compared to the advanced orthography that evolved with the progression of writing. The concept of rasm al-'Uthmānī, representing the orthography of the muşhafs, differs from the advanced orthography represented by the concept of rasm al-qiyāsī, as it does not encompass the alignment of writing and reading and lacks uniformity in orthography. Due to the consensus of the companions, there has been a general acceptance in subsequent scriptural studies to base it on rasm al-'Uthmānī. Therefore, investigations into determining rasm al-'Uthmānī have been ongoing since early periods, resulting in a literature on the subject. The literature that has emerged within the framework of theoretical considerations regarding how the articulation of Qur'anic words should be and the practical orthographic knowledge based on the application in the muşhafs often presents a sense of unity. However, this unity may give way to differences in the orthography of certain words. This difference can be the result of one text not referring to the orthographic feature mentioned in another text or the consequence of some texts providing incomplete or incorrect information. This situation necessitates conducting extensive source research for determining an orthographic feature and including texts written with the purpose of identifying and correcting information deficiencies and errors in the examination, thus engaging in scrutiny. One of the texts containing this type of scrutiny is the work of Ibn al-Qāḍī al-Miknāsī, a Maghreb scholar from the 11th century, titled shortly "Bāyānu'l-khilāf ve't-tashhīr ve'l-istiḥsān". The majority of the fundamental texts in this field were authored by Maghreb scholars. Due to various reasons causing a certain shift in the transmission of texts reflecting the orthography accumulation of the east, the Maghreb's experience gained prominence. In this context, the rich experience in the field of Muşhaf orthography among the scholars of the Maghreb, can be attributed to their adherence to the Qira'ah and the influence of the Maliki school on practical jurisprudence. Oral information received from Imam Nāfi' and bookish sources like Ghāzī b. Qays's (d. 199/814) "Hija'u's-sunne" played pivotal roles as pioneering texts in this experience. Pioneering texts, offering both oral and written information, and based on practical applications in the Muşhafs, have been systematically presented in the field of Mushaf orthography by Abū 'Amr al-Dānī's (d. 444/1053) *al-Muqni' fī ma'rifati marşūmi meşāhifi'l-amşār* and Abū Dāwūd Sulaimān b. Najah's (d. 496/1103) *Mukhtaşaru't-tabyīn li-hijā'i't-tanzīl*, assuming the role of foundational texts. Abu'l-Hasen 'Ali b. Muḥammad al-Murādī al-Belensī's (d. 564/1169) *Kitābu'l-munşif* complements Abu Dāwūd's work by partially incorporating its content, and Qāsim b. Fīrrūh al-Shāḥibī's (d. 590/1194) *'Aqiletū Etrābi'l-Kaşāid* serves as a supplementary text with partial additions to al-Dānī's *al-Muqni'*. Muḥammad b. Muḥammad al-Kharrāz's (d. 718/1318) *Mavridu'z-zam'ān fī rasmi'l-qur'ān* has undertaken the mission of consolidating the accumulated knowledge in the field, especially where the aforementioned four foundational texts differ on certain aspects based on specific criteria. However, within this literary framework, certain gaps have emerged. One of the prominent gaps is the omission of information on how orthography should be in places where Abū Dāwūd remained silent and the oversight of Kharrāz in addressing the orthography of certain words. Another gap has manifested itself as a disparity between the information provided in sources and current practices. Consequently, commentary studies on Kharrāz, who gained a certain dominance in later period literature, have sought to address these gaps. One of the texts embodying this type of examination is *Bāyānu'l-khilāf ve't-tashhīr ve'l-istiḥsān*, authored by Ibn al-Qāḍī. In this article, the examination conducted by Ibn al-Qāḍī in his mentioned work will be discussed under main headings related to istidrak, and from there, the necessity of resorting to secondary texts for information and evaluations when determining and establishing orthography will be emphasized. As the article revolves around orthography, the diacritic system, which can be expressed as the system of marks, will be excluded, and therefore, Ibn al-Qāḍī's evaluations related to diacritics will be left for other studies. Given the absence of a dedicated study on Ibn al-Qāḍī in our country, the article will begin by providing a concise overview of Ibn al-Qāḍī's life before delving into the dimensions of his istidrāk.

Keywords: Qiraat, Muşhaf orthography, İbn al-Qāḍī, Bāyānu'l-khilāf, Abū Dāwūd, Kharrāz, Current Practice.

Mushaf İmlası Edebiyatında İstidrak Olgusu: İbnu'l-Kādī el-Miknāsī (öl. 1082/1672) ve Beyānū'l-Ḥilāf Örneği

Öz

Hız Osman zamanında istinsah edilmelerine bağlı olarak Mesâhif-i Osmaniyye olarak anılan mushafların imlaları, yazının ilerlemesiyle birlikte vücut bulan gelişmiş imladan kimi yönlerden farklılık arz etmektedir. Zira resm-i Osmânî kavramıyla ifade edilen mushaf imlası yazı-okuyuş örtüşmesi ve imlada yeknesaklığı tazammun etmemesi yönüyle resm-i kıyasî olarak anılan gelişmiş imladan ayrılmaktadır. Sahabenin icmaina konu olması hasebiyle sonraki mushaf kitabeti uygulamalarında ittibas vacip görülen resm-i Osmaniye tespiti yönelik olarak erken dönemlerden itibaren yürütülen incelemeler çerçevesinde belli bir literatür oluşmuştur. Teori ve pratiğe dayanan imla bilgisi çerçevesinde vücut bulan bu literatür çoğu kelimenin imlası hakkında birlik arz etse de

azımsanamayacak sayıdaki kelime itibarıyla bilgi farklılığını barındırmaktadır. Bu fark, kimi zaman bir metnin bahsettiği imla özelliğine diğer metnin işaret etmemesi şeklinde kendisini göstermiştir. Nitekim mushaf imlasının ana başlıklarından biri olan hazif-isbat konusunda Dâni'nin metninin daha isbatçı bir yaklaşım sergilemesine karşın Ebû Dâvûd'un metninin daha hazifçi bir yaklaşım arzemesi buna örnek gösterilebilir. Anılan fark kimi zaman da bazı metinlerin eksik bilgi vermesinin veya onun ifadelerinin sonrakiler tarafından hatalı değerlendirilmesinin sonucu olarak zuhur etmiştir. Bütün bunlar bir imla özelliğini literatüre dayalı olarak tayin edebilmek için geniş bir kaynak araştırması yapmayı icap ettirmektedir. Bu yönde bir araştırma ise kaçınılmaz olarak ana kaynakların yanı sıra onlardaki bilgi eksikliği ve hatasını tespit etme, dolayısıyla da istidrakte bulunma amacıyla kaleme alınmış tali metinlere başvurmayı da gerekli kılmaktadır. İşte istidrak türü incelemeyi barındırdığı ifade edilebilecek metinlerden biri, on birinci asır mağrib ulemasından İbnu'l-Kâdî el-Miknâsî'nin (öl. 1082/1672) kısa adı *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve'l-istihsân* olan eseridir. Bu eserinde İbnu'l-Kâdî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh'ın (öl. 496/1103) sükût ettiği, Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın (öl. 718/1318) gözden kaçırdığı, Fas ve Mağrib'te mushaf kitabeti çerçevesinde vücut bulan cari amelî de kitabî bilgi desteğinden yoksun olduğu yerlerde oluşan boşluğu telafiye çalışmıştır. Dolayısıyla bu yazıda İbnu'l-Kâdî'nin anılan eserinde yürüttüğü istidrak kabilinden inceleme, anılan başlıkları itibarıyla ele alınacak ve buradan hareketle de imlanın tayin ve tespitinde temel metinlerle yetinmeyip tali metinlerin sunacağı bilgi ve değerlendirmelere başvurmanın gerekliliğine de işaret edilecektir. İbnu'l-Kâdî üzerine ülkemiz özelinde kaleme alınmış müstakil bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Zira İbnu'l-Kâdî *DİA*'da bir madde çerçevesinde bahse konu edilmemiştir. Keza *Beyânü'l-hilâf*'taki incelemenin mihverini oluşturan Ebû Dâvûd ve Harrâz'la ilgili maddeler başta olmak üzere *DİA*'nın mushafa müeallik hiçbir maddesinde İbnu'l-Kâdî'ye yer verilmediği görülmüştür. İbnu'l-Kâdî'nin genelde mushaf imlası birikimine özelde ise Meğaribenin mushaf imlası tasavvuruna olan katkısı dikkate alındığında bu durum bir eksiklik olarak ifade edilebilir. Arapça çalışmalara gelince tespitlerimize göre *Beyânü'l-hilâf*'ın neşrinin neşrin dirâse kısmında yürüttüğü incelemeyi dışarda tutarsak bu yönde müstakil bir çalışmanın mevcut olmadığı ifade edilebilir. Neşrin dirâse kısmında ise eserin içerdiği istidrake müstakil olarak değinilmemiştir. İbnu'l-Kâdî'nin istidrak yönünü müstakil olarak ele alan tek çalışma olarak Sîrîn Dâde ve Kemal Gidde'ye ait olan ve bu çalışmanın kaynakları arasında yer alan makale gösterilebilir. Ne var ki bu makale, İbnu'l-Kâdî'nin *el-Fecru's-sâti*' isimli eserinde İbn Berrî'nin (öl. 731/1331) *ed-Düneru'l-levâmi*'ine yönelik istidrakî bahis konusu etmektedir; dolayısıyla da mushaf imlasıyla ilgili değildir. Bütün bunlar İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânü'l-hilâf*'ının tazammun ettiği istidrakî müstakil bir makalede ele almaya meşru zemin oluşturmaktadır. Pek tabii ki bu yazı imla konusunu mihver aldığı için harekeme sistemi olarak ifade edilebilecek zabt olgusu dışarıda tutulacak, dolayısıyla da İbnu'l-Kâdî'nin zabta müteallik değerlendirmeleri başka çalışmalara bırakılacaktır. İbnu'l-Kâdî üzerine kaleme alınmış müstakil bir çalışma olmadığı için yazıda İbnu'l-Kâdî'nin hayatı hakkında derli toplu bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Mushaf İmlası, İbnu'l-Kâdî, Beyânü'l-hilâf, Ebû Dâvûd, Harrâz, Cari Amel.

Giriş

Bilindiği üzere mushaf imlası birikiminin oluşumunda Mısır'ın batısına nispetle meğaribe olarak anılan âlimlerin katkısı büyük olmuştur.¹ Zira alanın temel metinlerinin çoğu meğaribenin kaleminden çıkmıştır. Mısır'ın doğusuna karşılık gelen meşrikin imla birikimini yansıtan eserlerin sonraki dönemlere intikalinde şu veya bu sebeplere bağlı olarak belli bir inkıtanın oluşması Mağrib birikimini daha da öne çıkarmış ve böylece de mushaf imlası alanı daha ziyade meğaribe üzerinden temsil edilir olmuştur. Bu kesim nezdinde mushaf imlası alanında zengin bir birikimin varlık kazanmasında, esas aldıkları kıraat ile amelî mezhebin etkisinin bulunduğu da söylenebilir. Zira bir taraftan kıraat ve ihtiyarını takip ettikleri İmâm-ı Nâfi'ın (öl. 169/785) mushaf imlası müktesebatında önemli bir kaynak olması diğer taraftan da bağlı buldukları Maliki mezhebinde Medine uygulamasının taşıdığı öneme binaen özellikle Osman Mushafı'ndan Medine Mushafı'nın imla yapısının tayinine atfettikleri önem, Meğaribe'yi mushaf imlası konusuna eğilmeye sevk etmiştir. İmâm-ı Nâfi'den gelen şifahi bilgiler ile bu bilgilere ulaşmada aracılık eden Gâzî b. Kays'ın (öl. 199/814) *Hicâu's-sünne*'si gibi kitabî kaynaklar, anılan birikimde öncü metin rolü oynamışlardır. Öncü metinlerin sunduğu şifahi ve kitabî bilgiler ile mushaflardaki uygulamalara dayalı olarak imla bilgisini derli toplu bir biçimde ve sistem bütünlüğü içinde sunan Ebû Amr ed-Dâni'nin (öl. 444/1053) *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi'l-emsâr*'ı ile Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh'ın *et-Tebyîn li-hicâi't-tenzîl*'i ve bunun ihtisarı olan *Muhtasaru't-tebyîn*

¹ "Meğaribe" kavramı hakkında geniş bilgi için bk. Abdülhâdi Hamitû, *Kirâatü'l-İmâm Nâfi' inde'l-meğaribe min rivâyeti Ebû Sa'îd Vers* (el-Memleketü'l-Mağribiyye: Menşürâtü Vezâratü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmiyye, 1424/2003), 1/22-24.

li-hicâi't-tenzîl'i kurucu metin rolü üstlenmişlerdir. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Murâdî el-Belensî'nin (öl. 564/1169) *Kitâbu'l-munsîfi* Ebû Dâvûd'un *et-Tenzîl*'inin içeriğini, Kasım b. Firrûh eş-Şâtîbî'nin (öl. 590/1194) *Akiletü etrâbi'l-kasâid*'i de Dâni'nin *el-Muknî*'inin içeriğini kısmi ilavelerle nazma dökmüş olmaları itibariyle tamamlayıcı metinler olarak literatüre geçmişlerdir. Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân fi resmi'l-Kur'ân*'i ise kendisine tekaddüm eden mezkûr dört temel metnin ihtilaf ettiği hususlarda belli ölçütlere dayalı olarak tercihe gitmiş ve bu yönüyle de alandaki birikimi toparlama görevini üstlenmiştir.² Bu vasfı sebebiyle Harrâz sonraki dönem çalışmalarında merkezi bir konum elde etmiş, nazım sahibinin hali hayatta olduğu dönemden başlayarak çok sayıda şerh çalışmasına konu olmuştur. Ne var ki anılan tüm bu edebiyat dâhilinde belli boşluklar da oluşmuştur. Başta Harrâz üzerine kaleme alınanlar olmak üzere şerh türü çalışmalar bu boşluğu gidermeye çalışmış, dahası bu hususta müstakil eserler de kaleme alınmıştır. İşte bu müstakil eserlerden biri İbnu'l-Kâdî el-Miknâsî'nin *Beyânü'l-hilâf*'idir.

1. Hayatı ve İlmî Kişiliğiyle İbnu'l-Kâdî el-Miknâsî

Tam adı Ebû Zeyd Abdurrahman b. el-Kasım b. el-Kâdî el-Miknâsî el-Fâsî Ebû Seyyidi olan İbnu'l-Kâdî, Mağrib bölgesinden tanınmış bir aileye mensuptur. Zira ailesi Fas ve Miknâse'de önceleri "Ebû'l-Âfiye oğulları" bilahare ise "İbnu'l-Kâdî oğulları" olarak tanınırlığa sahiptir.³ İbnu'l-Kâdî nisbesi atalarından Miknâse kadılığı görevinde de bulunmuş olan Ebû'l-İzz b. Ebû'l-Âfiye'den gelmektedir.⁴ Miknâsî nisbesi aslen Miknâs'lı oluşu, Fâsî nisbesi ise yetiştiği, ikamet ettiği ve vefat ettiği yerin Fas olması sebebiyledir. Kaynakların belirttiğine göre babası Ebû'l-Kâsım Muhammed b. el-Kâdî b. Ebû'l-Âfiye (öl. 1022/1613), cebir ve feraiz uzmanı olup Arap dilinin inceliklerine vakıf âlim bir zattır.⁵ İbnu'l-Kâdî esas itibariyle Ebû'l-Mehâsin Yusuf b. Muhammed el-Fâsî'nin (öl. 1013/1604) himayesinde yetişmiştir. Ebû'l-Mehâsin onun yetişmesine ayrı bir önem atfetmiş ve kendi hanesinde büyütmüştür.⁶ Bu iki zatın dışında ilmî kişiliğinin ve özellikle kıraatle ilgili birikiminin şekillenmesinde Abdülvâhid b. Ahmed b. Âşir el-Endelûsî (öl. 1040/1631)⁷ ile Ebû Abdullah b. Yusuf et-Tâmellî⁸ (öl. 1048/1639) de önemli yere sahip olmuşlardır.

Fıkıh ve hadis alanında da birikime sahip olmakla birlikte İbnu'l-Kâdî'nin yetkin olduğu asıl alanın kıraat olduğu, kaynakların ittifakına konu olmuştur. Zira Kettânî (öl. 1345/1927) bu özellikleri "Şeyh, imam, fakih, muhaddis, alicenap, kurrânın önderi, Mağrib'in meşhur şeyhi, hocalar hocası, büyük âlim, hafız, otorite"⁹ gibi vasıflar üzerinden anlatmış, Hudaykî "Şeyh, üstat, mukrî, örnek şahsiyet, ilmi ile amel"¹⁰ ifadeleriyle anılan vasıflara salih bir zat oluşunu da eklemiştir. İfrânî (öl.

² Mushaf imlası edebiyatı ile ilgili olarak bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 135-140.

³ Kettânî, Muhammed b. Cafer b. İdris, *Selvetü'l-enfâs ve muhâdeşetü'l-ekyâs bi-men 'ukbire mine'l-'ulemâ'i ve's-şulahâ'i bi-Fâs*, nşr. Şerîf Muhammed Hamza b. Ali el-Kettânî, *el-Mevsû'atü'l-kettâniyye li-târîhi Fâs* (y.y., ts.) 2/296; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım, *Şeceretü'n-nûr ez-zekiyye fi tabakâti'l-mâlikiyye*, nşr. Abdülmecid Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002), 1/451.

⁴ Muhammed b. et-Tayyib el-Kâdirî, *Neşru'l-meşânî li-ehli'l-karni'l-hâdi'aşer ve's-şânî*, nşr. Muhammed Haccî-Ahmed et-Tevfik (Ribât: Mektebetü't-Tâlib, 1402/1982), 2/195.

⁵ Kâdirî, *Neşru'l-meşânî*, 1/181-184; Muhammed b. el-Hâc b. Muhammed Abdullah es-Sağîr el-İfrânî, *Şafvetü men intişer min aḥbâri ḥulefâi'l-karni'l-hâdi'aşer*, nşr. Abdülmecid Hayâlî (Mağrib: ed-Dâru'l-Beydâ, 1425/2004), 177.

⁶ Bk. Hudaykî, Muhammed b. Ahmed, *Ṭabakâtü'l-ḥudaykî*, nşr. Ahmed Bümuzkû (y.y.: ed-Dâru'l-Beydâ, 1427/2006), 2/401; İfrânî, *Şafve*, 291.

⁷ Kâdirî bu zatı "kıraatlerin tevcihi ile mushaf imlası hususunda bilgi sahibi" olarak takdim etmiştir; bk. *Neşru'l-meşânî*, 1/284.

⁸ Hudaykî bu zatın nisbesini "Temellî" şeklinde vermekte ve İbnu'l-Kâdî'nin ondan ders ve icazet aldığından bahsetmektedir; bk. Hudaykî, *Ṭabakât*, 2/401.

⁹ Kettânî, *Selve*, 2/296-297.

¹⁰ Hudaykî, *Ṭabakât*, 401.

1154/1741'den sonra) ise biyografisini “Şeyh, Mağrib'in üstadı, mukrî ve mücevvid”¹¹ olarak takdim edip kıraat ve tecvid üstatlığını birlikte zikretmiştir. Mahlûf'un (öl. 1360/1941) “O, üstatların üstadı, muhakkik ve derinlikli ulemanın dayanağı, kurrânın imamı ve ulemanın üstadı” şeklindeki ifadeleri ise kıraat alanındaki yetkinliğini öne çıkarmakla birlikte alan ayırımı yapmaksızın onun tartışmasız ilmî bir otorite olduğunu vurgulamaktadır.

Özellikle kıraat alanındaki yetkinliği ve teliften ziyade tedrise verdiği önem sebebiyle çok sayıda kişi kendisinden kıraat almıştır. Nitekim Hudaykî Mağrib'te kıraat alanında üstat olan ve kıraat okutup da İbnu'l-Kâdî'nin rahle-i tedrisinden geçmeyen ve onu dayanak ittihaz etmeyen hiç kimsenin olmayacağını belirtmiştir.¹² Kâdirî sayısız talebesi içinde Ebû Zeyd Abdurrahman b. eş-Şeyh Abdülkadir el-Fâsî'nin ayrı bir yeri bulunduğunu belirtmiş, Ebû Zeyd'in ondan Nâfî kıraatine dair on rivayet ile Şâtıbiyye metnini, keza İbn Ğâzî'nin *el-Kerâsî ve't-tafsîl*'ini okuduğunu ve bunlarla ilgili olarak da icazet aldığını kaydetmiştir.¹³ İbnu'l-Kâdî hicri 1082 yılının Ramazan ayında vefat etmiş ve Fas'ta medfun olan Ali es-Sinhâcî'nin (öl. 616/1219) türbesine ve hatta onun hemen yanı başına defnedilmiştir.¹⁴

Daha ziyade kıraat, resm-i mushaf ve tecvide dair eserler vermiş olan İbnu'l-Kâdî telif çalışmalarına hayatının sadece belli bir diliminde yoğunlaşmış ve ömrünün büyük bölümünü tedris faaliyetine hasretmiştir.¹⁵ Hal böyle iken özellikle kıraat ve mushaf imlası alanında özgün ve yetkin metinler kaleme almaya da muvaffak olmuştur. Eserlerinden bazıları hala yazma olmakla birlikte ân itibarıyla şu eserlerinin tabedildiğini ve araştırmacıların doğrudan istifadesine sunulduğunu söyleyebiliriz: (1) *İzâletü's-şek ve'l-iltibâs el-ârizîne li-kesîrin mine'n-nâs fî nakli 'elif-lâm-mîm ehasibe'n-nâs* (2) *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve'l-istihsân ve mâ ağfelehû Mevridü'z-zam'ân ve mâ sekete anhü't-Tenzîl zü'l-burhân ve mâ cerâ bihî'l-amelü min hilâfiyyâtî'r-resm fî'l-Kur'ân ve rubbemâ hâlefe el-amelu en-nassa fe-huz beyânehû bi-evdahi burhân* (3) *Tahkîku'l-keâm fî kirâeti'l-idğâm* (4) *el-Câmi'u'l-mufîd li-ahkâmî'r-resm ve'z-zabt ve'l-kirâet ve't-tecvîd* (5) *el-Fecru's-sâtî' ve'z-ziyâi'l-lâmi' fî şerhi'd-Dureru'l-levâmi'* (6) *Kurratu'l-'ayn fî ma'nâ kavlihim: Teshîlu'l-hemze beyne beyne* (7) *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve-mâ veka'a fî'l-Hırz mine'z-ziyâdât 'alâ't-Teysîr*. (8) *Nazmu resmî'l-Mekkî fî'l-Kur'ân*.

2. İbnu'l-Kâdî el-Miknâsî'de İstidrak Olgusu

İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânü'l-hilâf*'ta ortaya koyduğu incelemeyi istidrak olarak nitelerken bu kelimenin sözlük ve terim anlamı ile İbnu'l-Kâdî'nin eserinde yürüttüğü inceleme arasındaki örtüşmeyi esas almış bulunmaktayız. Zira “istidrak” kelimesi Cevherî'nin (öl. 393/1003) de belirttiği üzere “d-r-k” kökünden gelmektedir. Sülasi değil de “idrâk” şeklinde if'âl kipinde ve “yetişmek” anlamındaki kullanımı yaygındır. “İstedrake” şeklinde istif'âl kipindeki kullanımı da yine bu anlamı taşımaktadır. Bu yönüyle “istedraktu” demek “kaçmış olana yetiştim, onu yakaladım” anlamına gelmekte ve “tedârake” şeklinde tefâ'ul veznindeki kullanımı da aynı anlama delalet etmektedir.¹⁶ İbn Manzûr (öl. 711/1311) “istedraktu's-şey'e bi's-şey'i” şeklindeki

¹¹ İfrânî, *Şafve*, 291.

¹² Hudaykî, *Tabakât*, 2/401.

¹³ Kâdirî, *Neşru'l-meşânî*, 2/196.

¹⁴ Hudaykî, *Tabakât*, 2/402; Kâdirî, *Neşru'l-meşânî*, 2/196. İfrânî, cenazesine eşi benzeri görülmemiş bir kalabalığın iştirak ettiği bilgisini de eklemiştir. İfrânî, *Şafve*, 292.

¹⁵ Bk. Bütarbûs, Muhammed, “Mukaddime”, *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve-mâ veka'a fî'l-hırz mine'z-ziyâdât 'alâ't-teysîr*, mlf. Abdurrahman b. el-Kâdî, (y.y: Matbaatu Bacaphale 1437/2016), 34.

¹⁶ Ebû Nasr el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî, *Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülğafûr Aşbâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 4/1582.

kullanımın “o şeye yetişmeye çalıştı” anlamına geldiğini belirtmiş ve istidrakın “giderilecek bir eksik bırakmamak” anlamındaki kullanımından bahsetmiştir.¹⁷

Şerif el-Cürçânî (öl. 816/1413) kelimenin sözlükte “muhababın yakalamasını istemek” anlamına geldiğini belirtmiş, bir terim olarak ise “önceki ifadeye bağlı olarak oluşan tevehhümün bertaraf edilmesi” anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁸ Cürçânî'nin bu açıklamalarını esas aldığı görülen Tehânevî (öl. 1158/1745'ten sonra) istidrakın dil ve edebiyatta “önceki ifadeye bağlı olarak oluşan tevehhümün bertaraf edilmesi” anlamına geldiğinden bahsetmiş ve böyle bir anlamı tazammun ediyor oluşunun istidrake edebi bir boyut kazandırdığını belirtmiştir.¹⁹ Bütün bu nakil ve izahlar göstermektedir ki istidrak kelimesinde “elden gideni yakalamak” ve “vuku bulan eksiği telafi etmek” anlamları baskındır.²⁰ Bu demektir ki istidrak hem mevcuda dönük bir eleştiriyi hem de bir katkıyı barındırmaktadır. Bu yazının ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere İbnu'l-Kâdî yürüttüğü incelemede hem bir tenkit hem de bir katkı sunmaktadır; bu da onun yaptığını bir istidrak olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.²¹

İbnu'l-Kâdî'nin eserinin bizatihi ismi onun bir istidrak çalışması olduğu yönündeki tespiti teyit edecektir. Zira eserin tam adı şöyledir: *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve'l-istihsân ve mâ aġfelehû Mevridü'z-zam'ân ve mâ sekete anhût-Tenzîl zü'l-burhân ve mâ cerâ bihî'l-amelü min hilâfiyyâtî'r-resm fî'l-Kur'ân ve rubbemâ hâlefe el-amelu en-nassa fe-huz beyânehû bi-evdahi burhân'dır. Görüldüğü üzere bu isim, eserde özellikle şu hususlar üzerine bir inceleme yürütüldüğünü gösterir. (1) İhtilafa konu olan hususlarda öne çıkıp hüsnü kabul gören imlanın beyanı. (2) Harrâz'ın gözden kaçırdığı yerlerin imla durumu. (3) Ebû Dâvûd'un sükût ettiği kelimelerin imlası. (4) İmlası hakkında farklı nakillerin serdedildiği kelimelerde uygulamanın hangi yönde gerçekleştiği. (5) Rivayet ile uygulamanın tearuz etmesi hali. Aralarındaki tedahülleri kaldırdığımızda bu beş hususu şöyle üç başlığa indirgemek mümkündür ki bunlar sırasıyla “Harrâz'ın ihmal ettiği yerler”, “Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerler” ve “cari amelin rivayetle çeliştiği yerler” olarak ifade edilebilir. Geline bu noktada bu üç başlık altında İbnu'l-Kâdî'nin yürüttüğü istidrak incelemesinin beyanına geçebiliriz.*

2.1. Harrâz'ın İhmal Ettiği Yerlere Yönelik İstidrak

Öncelikle belirtmek gerekir ki Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân*'ı mushaf imlasına ilişkin kendinden sonraki çalışmalar üzerinde güçlü bir etki ve hâkimiyet elde etmiştir.²² Nitekim İbnu'l-Cezerî (öl. 833/1429) bu etkiyi “Harrâz müteahhir ulemanın üstadıdır.” şeklinde ifade etmiştir.²³ İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) şu cümleleri böyle bir etkinin varlığını başka bir alıntıya izah bırakmayacak surette teyit etmektedir:

¹⁷ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâr Sâdir, 1414/1993), 10/421.

¹⁸ Şerif el-Cürçânî, 'Alî b. Muhammed b. 'Alî eş-Şerîf, *Kitâbu't-ta'rifât*, nşr. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1405 h.), 21.

¹⁹ Tehânevî, Muhammed b. Tehânevî 'Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed, *Keşşâfu ıstılâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, nşr. 'Alî Darûc (Beyrût: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1/151.

²⁰ Muhammed b. Muhammed Astal, *Fıkhü'l-istidrâk*, (y.y. ts.), 8.

²¹ İbnu'l-Kâdî, Ebû'l-Hasen b. Berrî et-Tâzî'nin *ed-Dürrü'l-levâmî' fî ma'kra'î'l-İmâm Nâfi'* isimli eserine yönelik *el-Fecru's-sâ'ir* isimli şerh çalışmasında da Nâfi kiraati bağlamında bir istidrak incelemesi yürütmüş olup bu husus müstakil makalelere de konu olmuştur; bk. Sîrîn Dâde-Kemal Gidde, “İstidrâkâtü'l-İmâm Abdîrahmân b. el-Kâdî 'alâ'n-nâzım 'Alî b. Muhammed b. Berrî: min hilâli kitâbi'l-fecri's-sâ'ir ve'z-zıyâi'l-lâmî' fî şerhi ed-dürrü'l-levâmî”, *el-Menhel*, 1440/2019, (Erişim 16 Aralık 2023).

²² Nâfi' kiraati bağlamında böyle bir etkiden İbn Berrî'nin *ed-Dürrü'l-levâmî'* isimli eseri için de bahsedilebilir. Zira manzum olan bu eser de kendinden sonrakiler üzerinde belirgin bir etki oluşturmuş, dolayısıyla da gerek şerh gerekse de istidrak türünden pek çok çalışmaya konu olmuştur. Görünen o ki sekizinci asırda yaşamış olan iki âlime ait iki manzum eser sonraki Meğaribe ulemasının üst düzey ilgisine mazhar olmuş ve muahhar ulema bu iki eseri şerh eden ve onlara istidrakte bulunan metinler kaleme almaya yönelmek durumunda kalmıştır. Bu metinlerden ilki Harrâz'ın mushafın imla ve harekeleme sistemine dair olan *Mevridü'z-zam'ân*'ı olmuşken diğeri İbn Berrî'nin Nâfi' kiraatine dair olan *ed-Dürrü'l-levâmî'* olmuştur.

²³ İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf, *Gâyetü'n-nihâye fî esmâ'î ricâlî'l-kirâât ulî'r-rivâye*, nşr. Ebû İbrâhîm Amr b. Abdullah (y.y.: Dâru'l-Lü'lü', 1438/2017), 4/583-584.

Mağrib'de Ebû Amr ed-Dânî kendinden önceki kaynaklarda geçen mushaf imlasıyla ilgili bilgileri müstakil eserler dâhilinde bir araya getirmiştir ki bu eserleri içinde en meşhur olanı *Kitâbu'l-mukni'*dir. Konuya ilgili duyanlar bu eseri esas almışlar ve mushaf imlası noktasında onu dayanak kabul etmişlerdir. Ebû'l-Kâsım eş-Şâtîbî meşhur kasidesinde Dâni'nin anılan eserini nazma dökmüş, insanlar da onun ezberine ayrı bir önem atfetmişlerdir. Dâni'den sonra daha başka bazı kelimelerin imlası noktasında fikir ayrılıkları artmıştır. Dâni'nin talebesi olan Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh konuya dair kaleme aldığı eserlerinde, ihtilafa konu olan yazımları ele almıştır. Ebû Dâvûd'dan sonra da yine bazı imlalar ihtilafa konu olmuştur. Mağrib'in müteahhir âlimlerinden Harrâz mushaf imlasına dair kaleme aldığı *Mevridü'z-zam'ân* adlı manzum eserinde Dâni'nin *el-Mukni'*inde geçmeyen bazı hususlara değinmiş ve bu hususlarla ilgili bilgileri kaynaklarına isnat ederek nakletmiştir. Harrâz'ın bu eseri Mağrib'de öyle bir şöret elde etmiştir ki insanlar mushaf imlası konusunda himmetlerini sadece bu manzumeyi ezberlemeye hasreder hale gelmişler ve buna bağlı olarak da Dâni, İbn Necâh ve Şâtîbî'nin eserlerine ilgi atfetmez olmuşlardır.²⁴

Tam adı Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şerîsî olan Harrâz'ın²⁵ mushaf imlasına dair en meşhur eseri *Mevridü'z-zam'ân* isimli manzumesidir. Harrâz'ın *Mevrid* dışında imlaya dair *'Umdetü'l-beyân* adında bir eseri daha bulunmaktadır.²⁶ Tam başlığı *'Umdetü'l-beyân fî resmî ahrufi'l-Kur'an* olan bu eser, resm ve zabt olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Harrâz, hicrî 703 tarihinde nazma döktüğü bu eserin imlaya ilişkin bölümünde, zikrettiği görüşleri ilgili şahıslara nispet etmemiş, böyle olunca da eser beklenen ilgiyi görmemiştir. Bu eksiği telafi etmek amacıyla hicri 711 yılında *Mevridü'z-zam'ân*'ı kaleme almış, *'Umdetu'l-beyân*'ın zabt ile ilgili kısımları bilahare de aynı adla anılmaya devam etmiştir.²⁷ *'Umdetu'l-beyân*'ın zabt ile ilgili kısımlarının *Mevridü'z-zam'ân*'ın telifinden sonraki süreçte de aynı isimle anılması kimi zaman karışıklığa yol açmıştır. Zira bazı âlimlerin atıflarında kastedilen kimi zaman hem resm hem de zabt ile ilgili bilgileri ihtiva eden ilk metin, kimi zaman da bu isimle anılmaya devam eden ve sadece zabt ile ilgili bilgileri ihtiva eden sonraki metin olmuştur. İbnu'l-Kâdi'nin *Beyânu'l-hilâf*'taki kimi atıflarında da böyle bir karışıklığın varlığı göze çarpmaktadır.²⁸ Zira İbnu'l-Kâdi "الْجَوَابِيَّة" (Âl-i İmrân 3/154) kelimesinin hazifle yazılacağına dair *'Umdetü'l-beyân*'da açık beyan bulunduğunu söylerken²⁹ eserin ilk halini yani resm ve zabta dair bilgiler ihtiva eden metni kastetmiştir. Ne var ki *'Umdetü'l-beyân*'da, "zabt itibarıyla dikkate alınan vasıldır" şeklinde bir bilginin geçtiğini söylerken³⁰ ise eserin nihai şeklini yani sadece zabtla ilgili bilgileri ihtiva eden metni kastetmiştir.

²⁴ İbn Haldûn, Abdurrahman, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Halil Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 1/553.

²⁵ Sahip olduğu şöretle kıyaslandığında tabakat literatüründe hakkında pek bir bilgi olmadığı görülür. Nitekim İbnu'l-Cezerî birkaç cümleden ibaret olan anlatımında iki hususa işaret etmiştir. İlki "müteahhir ulemanın üstadı" olmasıdır, ikincisi ise *Mevridü'z-zam'ân*'ın müellifi oluşudur; bk. İbnu'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/583-584. Mahlûf'un beyanlarında ise İbnu'l-Cezerî'nin anlatımında geçmeyen iki hususa işaret edilmektedir. Bunlardan ilki Harrâz'ın en önde gelen hocasının el-Kassâb olduğu, ikincisi ise mushaf konusunda *'Umdetü'l-beyân* isimli bir eserinin bulunduğu; bk. Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/309.

²⁶ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/309.

²⁷ Hamîtû, *Kırâatü'l-İmâm Nâfi'*, 2/391-392.

²⁸ Hamîtû, *Kırâatü'l-İmâm Nâfi'*, 2/391-392.

²⁹ İbnu'l-Kâdi, Abdurrahman b. Ebû'l-Kasım el-Fâsi, *Beyânu'l-hilâf ve't-teşhîr ve'l-istihsân ve-mâ ağfelehü Mevridü'z-zam'ân ve-mâ sekete 'anhu et-tenzil zû'l-burhân ve-mâ cerâ bihi'l-'amel min hilâfiyyâti'r-resmî fî'l-Kur'an ve rubbemâ hâlefe'l-'amelu en-naşsa fe-şuz bi-evzâhi burhân*, nşr. Abdülkerîm Bûgazâle (y.y., 1436/2015), 50-51.

³⁰ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 87.

Mevridü'z-zam'ân yedinci asırla birlikte imla meselelerinin yeniden gözden geçirildiği, ilgili meselelerin temel metinlerden çıkarılıp yeni bir yaklaşımla ele alındığı bir zemine oturmaktadır. Dolayısıyla da Harrâz bu yöndeki çabaların adeta bir hülasasıdır.³¹ Zira Harrâz, Dâni medresesine bağlı kalmış ve *el-Mukni'*, *et-Tenzil*, *el-Munsif*, *el-'Akile* gibi kaynaklardaki dağınık bilgileri derli toplu vermiştir.³² Zaten *Mevrid*'in 21-24 no'lu beyitlerinde Harrâz bu hususa bizzat işaret etmiştir. Zira söz konusu beyitler şöyledir: “ وَوَضَعَ النَّاسُ عَلَيْهِ كُنْبًا كُلُّ يُبِينُ عَنْهُ كَيْفَ كُنْتُمْ أَجْلُهَا فَاعْلَمُ كِتَابُ الْمُفْنَعِ فَقَدْ أَتَى فِيهِ بِنَصِّ مُفْنَعٍ وَالشَّاطِطِيُّ جَاءَ فِي الْعَقِيلَةَ بِهِ وَرَادَ أَحْرَفًا قَلِيلَةً وَذَكَرَ الشَّيْخُ أَبُو دَاوُدَ الرَّسْمًا بِـ "تَنْزِيلٍ" لَهُ مَزِيدًا “İnsanlar mushaf imlasına dair birtakım eserler ortaya koydular/ki bu eserlerin tamamı da mushafın nasıl yazılacağını açıklar/bunlar içinde kadri en büyük olan *Kitâbü'l-mukni'*dir/ (müellif) onda ikna edici bir metin ortaya koyabilmiştir/Şâtıbî *el-'Akile*'de onu (*el-Mukni'*) ele almıştır/az sayıda harfi de ona katmıştır/üstat Ebû Dâvûd ise zikretmiştir/bir imla ki *et-Tenzil*'inde, ilave açıklamalarla birlikte.”

Harrâz bir taraftan anılan eserlerdeki bilgileri sistematik bir bütünlük içinde aktarmaya çalışırken diğer taraftan da başka hiçbir kaynaktan geçmeyip de tek kaynaktan geçen ve “infirâdât” olarak anılabilecek hususları tespitte çalışmış ve böylece her bir eserin alana katkısını belirginleştirmeye gayret etmiştir. Söz gelimi bu kapsamda “سَيِّدُ الْقَوَى” (Necm 53/5) ifadesinin imlasının *el-Mukni'*'de geçmediğini, bu yönde bilgiye Ebû Dâvûd ve Şâtıbî üzerinden ulaşılabildiğini ifade etmiştir.³³ Keza “سُفْيَاهَا” (Şems 91/14) kelimesindeki *elif*'in *yâ* suretinde resmedileceği bilgisinin sadece *el-'Akile*'de geçtiğinden bahsetmiş ve Şâtıbî'nin bu bilgide münferit kaldığına işaret etmiştir.³⁴

Mushaf imlası alanında elde ettiği bu etki ve hâkimiyete rağmen Harrâz, belli hususları gözden kaçırdığı ve istidrake açık olduğu yönünde çalışma ve değerlendirmelere konu olmuştur. Pek tabii ki bu değerlendirmeler Harrâz'dan kâmil manada istifade etmeyi sağlamak amacıyla matuf olup onun imla alanındaki yerini tahkime yöneliktir ki İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânü'l-hilâf*'ta yapmaya çalıştığı da bundan ibarettir.

Gelinen bu noktada iki hususun altını çizmek gerekir. İlki Harrâz'ın temas etmediği her hususu bir gözden kaçırma olarak değerlendirmemenin gerekliliğidir. Zira o, bazı hususlara bilinçli olarak değinmemiştir; dolayısıyla da ihmal gibi görünen kimi hususun ardında bilinçli bir tercih yatmaktadır. Nitekim bir imlanın meşhur veya tercih konusu olmasının gerekçelerine dair beyanda bulunmamış oluşu, bu tavrına örnektir. Zira Harrâz'ın, kaynak ittihaz ettiği âlimlerin ittifak ve ihtilaf adına aktardıklarının tamamını zikrettiğini belirttiği 36. beyitte geçen “مِنْ اِتِّفَاقٍ” ifadesini izah ederken Mâriğnî (öl. 1321/1903) bu yönde şunları söylemiştir: “O (Harrâz) âlimlerin (bir imlanın) öne çıkarılışı ve tercihe şayan oluşuna dair zikrettiklerinin beyanıyla kendisini kayıtlamamıştır; dolayısıyla bu hususu beyan etmeyi gözden kaçırdığı şeklinde şârihlerin itirazına bakılmaz.”³⁵ Kezâ Harrâz'ın “سَمَوَاتٍ” kelimesindeki ikinci *elif*'in hazfi meselesini sükût geçmiş olması, iki *elif*'li cemi müenneslerin ikinci *elif*'inin hazfi meselesinin daha önce geçmiş oluşu, dolayısıyla sadece bu kuralın dışına çıkanları zikretmeyi amaçlamış olması

³¹ Hamitü, *Qirâatü İmâm Nâfi'*, 2/421-422.

³² Hamitü, *Qirâatü İmâm Nâfi'*, 2/429.

³³ Nitekim 389 no'lu beyitte şöyle demiştir: “ وَلَمْ يَجِئْ لَفْظُ الْقَوَى فِي مُفْنَعٍ وَمِنْ عَقِيلَةَ وَتَنْزِيلٍ وَعِي ” Kuvâ lafzı *Mukni'*'de geçmemiştir/'*Akile* ve *Tenzil*'den bellendirilmiştir.”; bk. İbrahim b. Ahmed el-Mâriğnî et-Tûnusî, *Delîlü'l-hayrân 'alâ Mevridü'z-zam'ân*, nşr. Abdülaziz b. Fâdil el-Anezi (Kuveyt: Merkezü'l-Kirâati'l-Kur'âniyye, 1432/2011), 512-514.

³⁴ Bu hususa 371 no'lu beyitte şöyle işaret etmiştir: “ وَفِي الْعَقِيلَةَ سَفْيَاهَا وَلَمْ يَجِئْ بِأَلْيَا فِي سَوَاهَا ” *Akile*'de sükyâhâ (*yâ* ile) gelmiştir. Onun dışındakilerde ise geçmemiştir; bk. Mâriğnî, *Delîlü'l-hayrân*, 494-495.

³⁵ Mâriğnî, *Delîlü'l-hayrân*, 74.

sebebiyledir ve bilinçlidir.³⁶ Harrâz'ın resm-i kıyâsi ile uyumlu oldukları için sessiz kaldığı ve bir açıklamada bulunmadığı yerleri de bu kapsamda değerlendirmek gerekir.³⁷ İbnu'l-Kâdî de Harrâz'ın gözden kaçırdığı yerlerin yukarıdaki örneklerde olduğu gibi her zaman bir ihmalin eseri olmadığını ve bilinçli bir tercihin sonucu olduğunun farkındadır; bu farkındalığını da sarih bir biçimde ifade etmiştir. Zira “لِنَنْظُرَ” (Yûnus 11/14) ve “لِنَنْصُرَ” (Mü'min 40/51) kelimelerinin *nûn*'un isbatıyla yazılacağını belirtmesinin ardından *Mevrid*'de haziften bahsedilmediğini söylemiş, Harrâz'ın bu tavrını, anılan kelimelerde *nûn*'un hazfinin zayıf görüş oluşuna dayandırmıştır.³⁸

İkinci husus ise Harrâz'ın *Mevrid*'de kendisine yönelik bir istidrakte bulunduğu, bu yönüyle *Mevrid*'in bir iç istidraki bünyesinde barındırdığıdır. Nitekim bu durum bizatihi İbnu'l-Kâdî'nin beyanlarına da yansımıştır. İbnu'l-Kâdî'nin belirttiğine göre Harrâz “أَحْيَاكُمْ”³⁹ kelimesinin istisna olarak *yâ* yerinde *elif* olacak şekilde yazıldığını belirtmiş ve bunu genel bir hüküm olarak vermişken bilahare Ebû Dâvûd'un bu konuda iki farklı (hulf) imladan bahsettiğini tespit etmiş ve bunu “وَالْخُلْفُ فِي التَّنْزِيلِ” kaydıyla ifade etmiştir. İşte İbnu'l-Kâdî'ye göre Harrâz'ın bu yaptığı, istidraktan ibarettir. Böyle olduğu için de İbnu'l-Kâdî bu açılımı sunarken “ثم استندرك: Bilahare istidrakte bulunmuştur” şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁴⁰

Harrâz'ın, verdiği bilgilerde gözlemediği eksiklikleri telafi eden izahlar serdedip kendisine yönelik istidrakte bulunması, yazdığı konulara ilişkin araştırmalarını sürdürdüğünü gösterdiği gibi Harrâz nüshaları arasında görülen bazı farklılıkların sebebinin de gözler önüne sermektedir.⁴¹ Zira kimi şarihlerin belirttiğine göre Harrâz şöyle demiştir: “Bu recez (yani *Mevrid*) anılan tarihte sona erip de dört yüz otuz yedi beyte de baliğ olunca bilahare istinsah edildi ve yaygınlaştı. Bu haliyle onu çok sayıda kişi rivayet etti. Sonra ben onda, yanılığa düştüğüm yerleri fark ettim, dolayısıyla da onları islahaya tabi tuttum, böylece de dört yüz elli dört beyte baliğ oldu. Dolayısıyla mevcudu, öncekinden on yedi beyit kadar fazla olmuştur. Böyle olduğu içindir ki kim ondan bir nüsha çıkarırsa, bu (ilave) bilgiyi onun sonuna eklesin ki o nüshanın sahih olduğu bilinebilsin.”⁴² İbn Âcettâ'nın hocası Harrâz'la yaşadığı bir diyaloga ilişkin şu anekdot bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Şöyle ki; İbn Âcettâ, Harrâz'ın Nebe' 78/28 ve 35. ayetlerde geçen “كِدْبًا” kelimesinden ikincisinde Ebû Dâvûd'un hazif yönünde bir tercihte bulunduğu bahsettiğini tespit eder. *et-Tenzîl*'in hem kapsamlısında hem de muhtasarında böyle bir bilgiye rastlayamayınca hocasının evine gider ve meseleyi ona arz eder. Bunun üzerine Harrâz, *Mevrid*'i kaleme almak amacıyla tuttuğu notları getirir, ama onlarda da bu kelime ile ilgili bir bilgiye rastlayamaz. Bu duruma çok şaşırın Harrâz “Ben bizzat görüp tahkik etmedikçe hiçbir şeyi nazma almadım” der ve İbn Âcettâ'ya meseleyi araştıracağı vadedinde bulunur. Ne var ki vefatına kadarki süre içinde İbn Âcettâ'ya cevabi bir dönüş yapmaz.⁴³

³⁶ Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 111.

³⁷ Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 357.

³⁸ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 60.

³⁹ Harrâz bu kapsamda “مَخْيَاكُمْ” ve “أَحْيَاكُمْ” kelimelerini de zikretse de İbnu'l-Kâdî sadece yukarıda geçtiği üzere “أَحْيَاكُمْ” kelimesine işaret etmiştir; bk. Harrâz, *Mevridü'z-zam'ân*, 375-376 no'lu beyitler.

⁴⁰ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 44. *Elif*'in *yâ* suretinde resmedilmesi, yedi müstakil kelimedede ve kural altında ele alınabilecek bir kelime türünde terk edilmekte ve bu yerler istisna olarak *elif* suretinde resmedilmektedir. Harrâz bu yedi istisna kelimeyi zikretmiş, sonrasında da kural altına alınabilecek olanı şöyle açıklamıştır: “وَالْأَصْلُ مَا أَدَّى إِلَى جَمْعِهِمَا أَنْ لَوْ عَلَى الْأَصْلِ بِنَاءٍ رُسِمًا”: Asıl/kurallı olan, aslı doğrultusunda *yâ* ile resmedilmesi, (yani) ikisinin (iki *yâ* suretinin) bir araya gelmesine yol açacak olan şeydir.”; bk. Harrâz, *Mevridü'z-zam'ân*, 369 no'lu beyit.

⁴¹ Hamitû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 2/431.

⁴² Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 574.

⁴³ Bk. İbn Âcettâ, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ömer es-Sinhâcî, *et-Tibyân fi şerhi Mevridü'z-zam'ân*, nşr. Muhammed Lemîn b. Abdulhafiz Bürûba (Dubâi: el-İmârâtü'l-'Arabiyye el-Mütte'ide, Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 1440/2019), 3/1257.

Bu anekdot ve değerlendirmelerin de gösterdiği üzere her ne kadar Harrâz kendine yönelik istidrakte bulunmuş, son anına kadar incelemelerini sürdürüp gerekli tashihlere gitmiş olsa da yine de gözden kaçırdığı hususlar olmuştur. İşte İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânü'l-hilâf*ı gibi sonraki metinler Harrâz'ın ihmal ettiği hususları istidrake çalışmışlardır. Bunun "Harrâz'ın ele almayı ihmal ettiği yerlere yönelik istidrak" ve "Harrâz'ın beklenen düzeyde bir izah serdetmediği yerlere yönelik istidrak" şeklinde iki kulvarda seyrettiğini söylemek mümkündür. Harrâz şarihleri daha ziyade ikinci hususta bir istidrak incelemesi yürütmüşlerdir. Bu konuda öne çıkan bir isim olarak İbn Âcettâ es-Sinhâcî zikredilebilir. Zira Harrâz'ın talebesi olan İbn Âcettâ *et-Tibyân fi şerhi Mevridî'z-zam'an* isimli şerhinde Harrâz'ın gözünden kaçan hususlara yeri geldiğinde işaret etmiştir. İbn Âcettâ'nın Harrâz'a istidrakte bulunduğu hususlardan öne çıkanları şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) Metin ve lafız düzeyindeki eksiklikler. (2) Gözden kaçma veya yanlış bilgi vermeye bağlı eksiklikler. (3) Mutlak bir ifade kullanmanın sebep olduğu eksiklikler. (4) Bilgiyi yanlış kaynağa nispet etmekten kaynaklanan eksiklikler. (5) Önceki ulemanın imla tercihini net olarak ifade edememekten kaynaklanan eksiklikler.⁴⁴ Bir diğer isim olarak İbnu'l-Kâdî'nin atıflarına da konu olan İbn Câbir'i ve *Mevrid* şerhini zikredebiliriz. Biyografisiyle ilgili en kapsamlı bilgileri veren İbn Zeydân'ın belirttiğine göre tam adı Abdullah b. Muhammed b. Yahya b. Câbir el-Ğassânî el-Miknâsî (öl. 827/1424) olan bu zatın resmü'l-Kur'an'a dair olan eserinde⁴⁵ Harrâz'a ilişkin tashih ve takyit niteliğinde değerlendirmeler bulunmaktadır ve hatta bu değerlendirmeleri müstakil olarak bir araya getiren çalışmalar mevcuttur. Nitekim Hamîtû bu kapsamda kütüphane kataloglarında "İslâhâtü İbn Câbir" olarak ifade edilen 47 yerle ilgili 109 beyitlik manzum bir risaleyi de aktarmıştır.⁴⁶ Bu aktarımının ardından Hamîtû'nun yaptığı şu değerlendirme, Harrâz üzerine kaleme alınan bu türden metinlerin alana katkısı hakkında son derece önemli tespitler içermekte, dahası İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânü'l-hilâf*ının oturduğu zemine de ışık tutmaktadır.

İbn Câbir'in, Harrâz'ın sükût ettiğini ya da tam anlamda beyan ve izahta bulunamadığını düşündüğü yerlere yönelik ıslah ve istidrakleri işte bunlar olup daha önce geçtiği üzere bunlar anılan şerhine aldıklarındandır. İstidrakte bulunduğu bu meseleler -ki toplamda kırk yedidir yahut da içerdiği kelimelere bakıldığında daha fazladır-, bu ilme dair büyük bir yetkinliğe, bu ilmin kaynaklarına dair geniş bir ıttılaya, onunla ilgili fikir ayrılıklarının eksiksiz bir biçimde kuşatıldığına ve alanın sonrakiler için açtığı ilave hususlara önem atfedildiğine delalet eder. Bu ıslah veya istidraklerin önemi, Mağrib Medresesi itibarıyla imlanın gelişim süreçlerine dair iki önemli unsuru bize gösterir. İlki, günümüzdeki şekliyle takarrur etmezden evvel imlanın -ki bu takarrur, (imla) meseleleri ayıklanıp derlenip de âlimler râcih olan yönünde karar kılıp mercûh olanı terk ettikten sonra söz konusu olmuştur-, âlimler arasında muhtelif değerlendirmelere konu olduğu farklı yaklaşımlar içinden en öne çıkanların neler olduğunu öğrenmektir. İkincisi ise müteahhir imla âlimlerinin temas ettikleri bahislerin çoğunu iktibas ettikleri asıllar hakkında bilgi sahibi olmaktır. Öyle ki onlar eserlerinde söz konusu meseleleri daha da derinlemesine ele almışlar, bunu yaparken de tashih ve

⁴⁴ Bk. Bûrûba Muhammed Lemîn b. Abdulhafiz, "Mukaddime", *et-Tibyân fi şerhi Mevridî'z-zam'an*, mlf. İbn Âcettâ, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ömer es-Sinhâcî (Dubâi: el-İmârâtü'l-'Arabiyye el-Müttehide, Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1440/2019), 1/358-385.

⁴⁵ Biyografisi için bk. İbn Zeydân, Abdurrahman b. Muhammed es-Sicilmâsî, *İthâfû a'lâmi'n-nâs bi-cemâli aḥbâri ḥâdîrati Miknâs*, nşr. Ali Ömer (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, 1429/2008), 3/680-685.

⁴⁶ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 2/445-450.

tercihlere gitmişlerdir. Nitekim İbnu'l-Kâdî'nin eserlerinde buna dair örneklerle karşılaşırız.⁴⁷

Harrâz'ın beklenen düzeyde bir inceleme ve izah serdetmediği yerlerin istidraki noktasında İbn Câbir'in eserinin taşıdığı bu önem sebebiyledir ki İbnu'l-Kâdî iki yerde bu şahsa atıfta bulunmuştur. Nitekim "أَبَوَاهُ" (Nisâ 4/11) kelimesinin hazifle yazılacağını belirttiikten sonra bazı şerhlerin isbat yönünde bir tercihe gittiklerini söylemiş ve bu bilgiyi İbn Câbir'e dayandırmıştır.⁴⁸ Yine "لَا وَضَعُوا" (Tevbe 9/47) kelimesinde Ebû Dâvûd'un tercihinin ve uygulamanın *elif*'siz yazım yönünde olduğunu belirtmiş, bu tespiti İbn Câbir üzerinden teyit etmiştir.⁴⁹ İbnu'l-Kâdî'nin, İbn Câbir'e sadece bu iki hususta atıfta bulunması -ki bunlar Hamîtü'nun zikrettiği risalede de geçmektedir- Harrâz'ın beklenen düzeyde bir izah ve inceleme yürütmediği hususları değil de onun tamamen ihmal ettiği hususları öncelemesine hamledilebilir.

Harrâz'ın açıklama serdetmeyi ihmal ettiği yerlere ilişkin istidrakte bulunurken İbnu'l-Kâdî üç farklı ifade kullanmıştır. İlki "أَغْفَلَهُ صَاحِبُ الْمَوْرِدِ": Mevrid sahibi ihmal etmiştir" ifadesidir. Nitekim Harrâz'ın "بَدَيْتُهُ" (Meryem 19/52) kelimesinin yazımı meselesini atladığını, oysaki *et-Tenzil*'de *elif*'siz yazılacağı bilgisinin geçtiğini ve bu konuda hiçbir farklılık bulunmadığını belirtirken bu ifadeyi kullanmıştır.⁵⁰ Keza "الْأَصْوَاتُ" (Tâhâ 20/108) kelimesini Harrâz'ın gözden kaçırdığını, ne var ki uygulamanın *elif*'in isbatı yönünde olduğunu belirtirken de aynı ifadeye başvurmuştur.⁵¹ Harrâz'ın ele almayı ihmal ettiği yerleri belirtirken İbnu'l-Kâdî'nin kullandığı ikinci ifade "لَمْ يَذْكُرْ": zikretmemiştir" tabiridir. Nitekim Harrâz'ın "لَيَنْتَظِرُ" (Yûnus 10/14) ve "لَنْنُصِرُ" (Mü'min 40/51) kelimelerinde *nûn*'un hazfi meselesine hiç değinmediğini belirtirken bu tabiri kullanmıştır.⁵²

İbnu'l-Kâdî'nin, Harrâz'ın esgeçtiği yerleri ifade etmek için kullandığı üçüncü tabir ise "بَقِيَ عَلَى" terkididir. Bu terkihi "بَقِيَ عَلَى الْخَرَازِ"⁵³ şeklinde kimi zaman doğrudan Harrâz'a, kimi zaman da "بَقِيَ عَلَى الْمَوْرِدِ"⁵⁴ şeklinde Harrâz'ın nazmına atfen kullandığı görülmektedir. Nitekim "حَجَّجْتُمْ" (Âl-i İmrân 3/66) kelimesi hakkında Ebû Dâvûd tek veche yani hazfe işaret etmiş ve uygulama da bu yönde gerçekleşmişken, Harrâz'ın buna değinmediğini ifade ederken "بَقِيَ عَلَى الْخَرَازِ" demiştir.⁵⁵ "الْأَيْلَمَى" (Nûr 24/32) kelimesi hakkında Ebû Dâvûd *elif*'in hazfinden bahsetmiş ve uygulama da bu yönde gerçekleşmişken Mevrid'de bu kelimenin bahis konusu edilmemesine "بَقِيَ عَلَى الْمَوْرِدِ" ifadesiyle işarete bulunmuştur.⁵⁶ Keza "جِهَادًا" (Mümtehine 60/1) kelimesinde

⁴⁷ Hamîtü, *Qırâatü İmâm Nâfi'*, 2/450-451.

⁴⁸ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 51.

⁴⁹ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 59.

⁵⁰ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 67.

⁵¹ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 68.

⁵² İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 60. Mâriğni'ye göre Harrâz'ın bu iki kelimeyi zikretmemesi bilinçlidir. Zira Dâni ve Ebû Dâvûd'un açıklamalarında bu iki kelime geçmesine rağmen Harrâz'ın hiç orali olmaması, Dâni ve Ebû Dâvûd'un bu iki kelime *nûn*'un hazfini zayıf addettiklerini düşündüğü içindir. Bk. Mâriğni, *Delîlu'l-hayrân*, 276.

⁵³ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 31, 50. İbn Âcettâ da Harrâz'a istidrakte bulunurken "أَغْفَلَ عَنْ" ve "بَقِيَ عَلَى" tabirlerini kullanmış olsa da (bk. İbn Âcettâ, *et-Tibyân*, 2/902, 2/937, 3/1087) daha ziyade "كَانَ حَقًّا" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir; bk. *et-Tibyân*, 2/780, 3/1087-1088, 1098, 4/1710.

⁵⁴ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 70, 81.

⁵⁵ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 50. Mâriğni'nin de Harrâz'ın yapması gereken aksine bu kelimeyi gözden kaçırdığını ifade ederken "بَقِيَ عَلَى النَّاطِمِ" ifadesini kullanmış olması, her ne kadar bir kaynağa nispet etmese de bu türden değerlendirmelerinde İbnu'l-Kâdî'den beslenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir; bk. Mâriğni, *Delîlu'l-hayrân*, 237. Ne var ki Mâriğni, İbnu'l-Kâdî'nin işaret etmediği bazı yerleri de Harrâz'ın gözden kaçırdığı yerler kapsamında zikretmiştir. Nitekim İbnu'l-Kâdî "الْجَيْلِيَّةُ" (Al-i İmrân 3/154) kelimesinde imlanın kesinlikle hazif istikametinde olacağını belirtmiş, aksi yönde bir iddianın metin ve uygulamaya ters olacağından bahsetmişken Mâriğni, Harrâz'ın bu kelimeyi gözden kaçırmadığını "بَقِيَ عَلَى النَّاطِمِ" şeklinde ifade etmiştir; bk. Mâriğni, *Delîlu'l-hayrân*, 238.

⁵⁶ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 70.

elif'in hazfedileceği hususunun *et-Tenzîl*'de geçtiğini ve fakat *Mevrid*'in bu kelimeye değinmediğini belirtirken “بَقِيَ عَلَى الْمَوْرِدِ” tabirini kullanmıştır.⁵⁷

Bu ifadenin diğerlerine göre kısmen kapalı olduğu ve tavzihe ihtiyaç duyduğu açıktır. İbnu'l-Kâdî'nin “تَمَنَّأَ” (Yûsuf 12/11) kelimesinden bahsederken Harrâz'la ilgili değerlendirmelerinden onun “بَقِيَ عَلَى” ifadesini “لَمْ يَذْكُرْ” anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Zira o, zabt itibariyle meşhur uygulamada kelimeye ilk *nûn*'un eklendiğini, bunun dışındakilerin geçersiz olduğunu belirttikten sonra “لَمْ يَذْكُرْ حَذْفَ النُّونِ الْخَرَّازُ بَلْ بَقِيَ عَلَيْهِ” Harrâz *nûn*'un hazfinden bahsetmemiştir, oysaki bunu yapması gerekirdi⁵⁸ şeklinde düştüğü açıklamada her iki tabiri bir arada kullanarak “بَقِيَ عَلَى” ile kastının “لَمْ يَذْكُرْ” olduğunu beyan etmiştir. İbnu'l-Kâdî'nin bu beyanı doğrultusunda bir takdire gidildiğinde “بَقِيَ عَلَى” ifadesi şöyle bir açılıma tabi tutulabilir: “Harrâz'ın yapması gereken bu kelimeyi nazmında zikretmekti, ne var ki o bunu yapmadı, dolayısıyla da mesele Harrâz adına eksik kaldı.”

Bu kabilden istidraklerin Harrâz şerhlerinde mevcut olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim Ebû Dâvûd Ahzâb 33/15 ve Haşr 59/12'de geçen “الْأَذْبَارُ” kelimelerinden açıkça bahsetmiş olmakla birlikte Harrâz bu iki yer itibariyle Ebû Dâvûd'a atıfta bulunmamış, sadece Enfâl 8/15 bağlamında atıfta bulunmuştur. Mâriğnî bu duruma dikkat çekerek şöyle demiştir: “Nazım sahibine düşen Ahzâb ve Haşr surelerinde vuku bulan الْأَذْبَارُ kelimelerini de Ebû Dâvûd namına zikretmek idi. Çünkü o, *et-Tenzîl*'de bu iki kelimenin *elif*'inin hazfinden bahsetmiştir.”⁵⁹ Yine Mâriğnî'ye göre Harrâz, Dâni'nin *elif*'in isbatı ile yazılacağını belirttiği altı kalıptan üçüne yani “فَاعِلٌ”, “فُعَالٌ”, “فُعَلَانٌ” kalıplarına işaret etmişken “فُعَلَانٌ”, “فُعَالٌ” ve “فُعَالٌ” kalıplarına temas etmemiştir. Oysa yapması gereken sonraki üç kalıba da dikkat çekmesidir. Zira böyle yapmış olsa, o zaman anılan kelimeler itibariyle Dâni'nin, Ebû Dâvûd'a muhalefet ettiği anlaşılacaktır.⁶⁰

2.2. Ebû Dâvûd'un Sükût Ettiği Yerlere Yönelik İstidrak

Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerler Harrâz'ı zorlayan ve hatta yanlış değerlendirmelere gitmesine yol açan hususlardan biri olmuştur. Söz gelimi Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerlerin istisna olduğu yönünde bir değerlendirmeye gitmesi, bu kabildendir. Zira Mâriğnî'nin de ifade ettiği üzere Harrâz bir âlime istisna bir hükmü nispet ederken kimi zaman onun bu yöndeki açık beyanına dayanmış, kimi zaman da sükûtunu esas almıştır.⁶¹ İşte Harrâz, Ebû Dâvûd'un, benzerlerinin imla özelliği hakkında bilgi vermesine bağlı olarak kasten işaret etmediği yerleri istisna yerler olarak değerlendirmiş, dolayısıyla da benzerlerinin hilafına bir imlaya sahip oldukları değerlendirmesinde bulunmuştur. Yine “لِحْسَانٌ” ve “شَعَائِرٌ” kelimelerinin ilk geçtikleri yerler (Bakara 2/83 ve 158) hakkında Ebû Dâvûd sükût etmiş ve herhangi bir açıklamada bulunmamış, Harrâz ise bu sükûtu anılan yerlerin istisna oluşuna hamletmiştir.⁶² Harrâz kimi yerde ise Ebû Dâvûd'un sükûtunun o yerin istisna olduğu anlamına geldiğini tayin edememiştir. Söz gelimi Ebû Dâvûd “كَفَّارَةٌ” kelimelerinin tamamını zikretmiş olmakla birlikte Mâide 5/89'daki “كَفَّارَةٌ” kelimesinde sükût etmiştir. Harrâz bu sükûtun istisna anlamına geldiğini gözden kaçırmıştır.

⁵⁷ İbnu'l-Kâdî, *Beyânü'l-Ĥilâf*, 81.

⁵⁸ İbnu'l-Kâdî, *Beyânü'l-Ĥilâf*, 61.

⁵⁹ Mâriğnî, *Delîlu'l-ĥayrân*, 262.

⁶⁰ Mâriğnî, *Delîlu'l-ĥayrân*, 287. Harrâz'ın zikretmediği bazı kelimeler için bk. Beşir Sami Özdoğan, *Endülüs'lü Kıraat Âlimi Harrâz ve Mushaf İmlası Bağlamında Mevridü'z-zam'ân Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2023), 40-41.

⁶¹ Mâriğnî, *Delîlu'l-ĥayrân*, 130.

⁶² Mâriğnî, *Delîlu'l-ĥayrân*, 155-156.

Nitekim Mâriğnî'ye göre Harrâz'ın bu kelimeyi Ebû Dâvûd'un istisnası olarak kaydetmemesi, Harrâz adına bir eksikliklerdir.⁶³

Ebû Dâvûd'un sükûtunun oluşturduğu boşluğu gidermede İbnu'l-Kâdî'nin başvurduğu en temel kaynak Belensî'nin *el-Munsif*'i olmuştur. *el-Munsif*'in, Ebû Dâvûd'un eserinin münderecatının küçük ilavelerle nazma dökülmüş halinden ibaret oluşu, dahası Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerlerde Meğaribe nezdinde Belensî'nin tercihlerinin esas alınıyor olması bunu kaçınılmaz kılmıştır. Belensî'nin bu ayrıcalığının, Ebû Dâvûd'un üvey evladı olmasından, dolayısıyla da ona en yakın kişi oluşundan geldiği söylenebilir. Zira tam adı Ali b. Muhammed b. Ali b. Hüzeyl olan Belensî üvey babası olan Ebû Dâvûd'a yaklaşık yirmi yıl talebelik etmiştir. Ebû Dâvûd'dan hemen her tür bilgiyi doğrudan aldığı için onunla ilgili en yetkin kişi addedilmiştir. Ebû Dâvûd'un Dâni'nin talebesi oluşu sebebiyle Belensî, Dâni'nin birikimine ulaşmak isteyenlerin de üst düzey ilgisine mazhar olmuş, böyle olduğu için de doksan küsur yıllık ömrü boyunca kıraat tedrisatında başı çekmiştir.⁶⁴ Bu durum özellikle Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerlerin imlasını belirlemede Belensî'yi referans alma şeklinde bir yaklaşıma yol vermiştir. Nitekim Harrâz böyle bir yaklaşım sergilediği gibi şarihleri de aynı tavrı sürdürmüşlerdir, böylece de bir taraftan Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerlere ilişkin bir belirlemede bulunmuşlar diğer taraftan da referanslarıyla *el-Munsif*'deki imla tercihlerinin sonraki dönemlere intikaline aracılık etmişlerdir.⁶⁵

İbnu'l-Kâdî de aynı geleneğe uymuş ve Ebû Dâvûd'un sükûtunun oluşturduğu boşluğu istidrakte bulunurken Belensî'nin *el-Munsif*'ine müracaat etmiştir. Nitekim İbnu'l-Kâdî'nin belirttiğine göre "إِحْسَانًا" kelimesinde Ebû Dâvûd sükût etmiş, *el-Munsif* ise *elif*'in hazfinden açıkça bahsetmiştir. Böyle olduğu için de hazif tercihe şayan görülmelidir. Zira bu, benzer kelimelerin imlasında da birlik sağlayacaktır.⁶⁶ Keza "تَلَوْتَهُ" kelimesinin imlası hakkında Ebû Dâvûd -aynıyla da Dâni- sükût etmiştir. Ne var ki *el-Munsif* haziften bahsettiği için İbnu'l-Kâdî de tercihinin haziften yana kullanmıştır.⁶⁷

Genel tavrı bu olmakla birlikte İbnu'l-Kâdî, Ebû Dâvûd'un sükût ettiği kimi yerde *el-Munsif*'e atıfta bulunmamıştır. Nitekim "الأصوات" (Tâhâ 20/108) kelimesine ilişkin serdettiği açıklamalar buna örnektir.⁶⁸ Öte yandan İbnu'l-Kâdî Ebû Dâvûd'un sükûtunun bıraktığı boşluğu *el-Munsif* üzerinden doldururken, *el-Munsif*'in bilgiyi kaynağa dayandırıyor olmasını da önemli görmüştür. Nitekim Ebû Dâvûd'un sükût ettiği "كَفَّارَةٌ" (Mâide 5/47) kelimesi hakkında *el-Munsif*'in hazifli olacağı yönündeki değerlendirmesini, bu bilgiyi bir kaynağa dayandırmaması sebebiyle, itibara almamıştır.⁶⁹ Ebû Dâvûd'un sustuğu yerde *el-Munsif*'in vereceği bilginin taşıdığı öneme rağmen İbnu'l-Kâdî'nin böyle bir tavır takınması, eserinin isminde zikrettiği "zû burhân olma" yani delile dayanma hassasiyetinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Belensî'nin münferit kaldığı yerleri Harrâz'ın da dikkate almadığı yönünde Mâriğnî'de geçen ifadeler de bu tespiti teyit etmektedir. Zira Mâriğnî'nin ifadesine göre Harrâz, Belensî'yi sadece onun Ebû Dâvûd'a ilaveten

⁶³ Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 233. Mâriğnî'ye göre Harrâz, "الغفَّار" (Mümin 40/42) kelimesini Ebû Dâvûd'un istisnası olarak zikretmesi gerekirken bunu yapmamıştır. Oysa Ebû Dâvûd doğrudan veya dolaylı olarak bu kelimedenden hiç söz etmemiştir; bk. Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 319.

⁶⁴ İbnu'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudâi, *et-Tekmile li-kitâbi's-şile*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2011), 3/353-356. Belensî'nin biyografisinden İbnu'l-Cezerî de *Ğâyetü'n-nihâye*'de kısaca bahsetse de onun aktardıkları bütünüyle *et-Tekmile*'den iktibasır; bk. İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2/795-796.

⁶⁵ Abdülkerim Bûgazâle, "el-İmâm Ebû'l-Hasen el-Belensî ve kitâbuhu el-Munşif ihtiyârâtuhû fî'r-resmi ve eşeruhâ 'alâ meşâhîfî'l-meğâribe", *Mecelletü Câmîati'l-Emîr Abdilkâdir li'l-Ulmi'l-İslâmiyye* 28/1 (2014), 18-21.

⁶⁶ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 46.

⁶⁷ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 47.

⁶⁸ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 68.

⁶⁹ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 53.

zikrettiği on iki yer itibariyle dikkate almıştır. Çünkü bu on iki yer Harrâz döneminde de yaygın olarak bilinmektedir. Belensî'nin bu yerlerin dışında kalan infirâdâtı için böyle bir bilinirlik söz konusu olmadığından Harrâz onlar üzerine bir değerlendirme serdetmemiştir.⁷⁰

Ebû Dâvûd'un sükût ettiği daha başka yerler bulunmakla birlikte İbnu'l-Kâdî'nin yalnızca bu yerlerle ilgili olarak *el-Munsif*'e referansta bulunmasından, onun gayesinin başta Harrâz ve şarihleri olmak üzere önceki edebiyatın temas etmediği kelimelerle ilgili bir inceleme yürütmek olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bûgazale'nin de belirttiğine göre söz gelimi Harrâz, Ebû Dâvûd'un sükût ettiği kelimeler içinde yalnızca “شَعْرٌ”, “الْأَسْبَبُ”, “الْعَمَمُ”,⁷¹ “عَدْوَةٌ”, “يُضِلُّهُنَّ”, “يَسْتَنْجِرُونَ”. “كَدَبٌ”, “كُذِّبَةٌ” kelimelerine değinmiş ve bu kelimelerin *elif*'in hazfiyle resmedileceği yönündeki bilgileri Harrâz, Belensî'ye dayandırmıştır. Harrâz şarihlerinden Recrâcî (öl. 899/1494) iki yerdeki “أَيْتَانَا” kelimesinin *elif*'in hazfiyle yazıldığı bilgisini, İbn Âşir “ضِعْفًا” kelimesinin *elif*'in hazfiyle yazıldığı bilgisini, İbn Âcettâ da “عَلْمٌ” örneğindeki gibi *lâm* harfinden sonra *elif*'in geldiği kelimelerin *elif*'in hazfiyle yazıldığı bilgisini *el-Munsif*'ten nakletmişlerdir.⁷² Anlaşılan o ki İbnu'l-Kâdî, Harrâz ve şarihlerinin temas etmedikleri kelimelere yönelmiş, böyle olduğu için de yalnızca Ebû Dâvûd'un sükût ettiği belli sayıda kelime itibariyle Belensî'ye başvurmuştur.

İbnu'l-Kâdî Ebû Dâvûd'un sükût ettiği yerlerdeki boşluğu istidrake tabi tutarken daha başka kaynaklara da müracaat etmiştir. Hatta eserinde belli kaynaklara yönelik az sayıdaki atfının bu gaye ile irtibatlı olduğu görülmektedir. Nitekim Şâtıbî'nin '*Akile*'sine yaptığı birkaç atıftan birinin Ebû Dâvûd'un yaklaşımını belirlemeye yönelik oluşu bu tespiti teyit etmektedir. Zira İbnu'l-Kâdî Enbiyâ 21/87 ayetinde “أَنَّ لَا” ifadesinde uygulamanın *nûn* ile yani maktu/ayrık olduğunu belirtmiş, Ebû Dâvûd'un da maktu/ayrık yazımı güzel addettiği bilgisine yer vermiştir. İbnu'l-Kâdî'nin, bu bilgiyi '*Akile*'den nakille teyide gitmesi Ebû Dâvûd'un yaklaşımının tespitine verdiği önemin bir göstergesidir.⁷³

2.3. Cari Amele Yönelik İstidrak

İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânu'l-Ĥilâf*'ı kaleme alma gayeleri içinde mushaf kitabesinde özelde Fas genelde ise Mağrib'te uygulamaya konu olan imlayı sıhhat soruşturmasına tabi tutmak ve kaynaklarda geçen bilgilerle uygulama arasında vuku bulan uyumsuzlukları çözüme kavuşturmak da bulunmaktadır. İbnu'l-Kâdî, çoğunlukla “amel” kimi zaman ise “mâ cerâ aleyhi'l-amel” şeklinde ifade ettiği Fas veya Mağrib merkezli uygulamanın mahiyetinden ve oluşum keyfiyetinden bahsetmemekte, sadece mevcudiyetine işaret etmektedir. Böyle olduğu içindir ki bu hususu izaha kavuşturmak bu yazının öncelikleri arasında yer almaktadır. İbnu'l-Kâdî'nin cari amel bağlamında bahis konusu ettiği Fas ve Mağrib'te Maliki mezhebinin esas alınıyor olması ve bu mezhebin yaklaşımında da cari amel meselesinin öne çıkması, konunun Maliki temeline incelenmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Bilindiği üzere amel konusu, İmam-ı Malik'in 'amelu ehli'l-medine'yi bir usul ilkesi olarak benimsemesinin uzantısı olarak Malikiilikte özel bir konum elde etmiştir.⁷⁴ Meğaribe nezdinde

⁷⁰ Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 68. Böyle olduğu içindir ki Belensî'nin münferit kaldığı yerlerin dışında Harrâz'ın Ebû Dâvûd'a yaptığı atfın içinde Belensî de yer almıştır; bk. Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 130.

⁷¹ Bu iki kelime için bk. Mâriğnî, *Delîlu'l-hayrân*, 191-192.

⁷² Bûgazale, “el-İmâm Ebû'l-Hasen el-Belensî ve kitâbuhü el-Munsif ilḥiyârâtuhü fı'r-resmi ve eşeruhâ 'alâ meşâhifi'l-meğaribe”, 18-21.

⁷³ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-Ĥilâf*, 69. '*Akile*'ye yaptığı diğer atıf ise “يُخْسِي الْمَوْتَى” (Ahkâf 46/33) kelimesiyle ilgilidir. Onun ifadesine göre '*Akile*'ye dayalı olarak uygulama *yâ*'nın hazfi (yani tek *yâ* ile yazma) yönünde gerçekleşmiştir; bk. İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-Ĥilâf*, 77.

⁷⁴ “Amelu ehli Medine” ile “cari amel” arasında tam bir paralellik kurulamayacağı, dahası ikisi arasında belirgin bir fark bulunduğu yönünde değerlendirmeler de vardır. Zira Kutb Raysûnî'ye göre bunlardan ilki “herhangi bir gerekçeye dayanmaksızın umumun üzerinde uzlaştığı bir ameli” ifade ederken ikincisi “kişisel görüşe dayalı olarak hükmeden kadınların

takarrur ettiği şekliyle “cari amel” kavramı “kimi meselede baskın veya meşhur olan görüşten zayıf olan görüşe dönmek” olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵ Görünen o ki bazı fıkhi meselelerde Maliki fakihleri arasında fikir ayrılığı vuku bulmuş, bu durum karşısında kimi kadılar da birtakım gerekçelerle meşhur olan görüşe muhalif hüküm vermiş, gerekçesi varlığını sürdürdükçe de bu hüküm sürdürülmüştür.⁷⁶ Cari amelin râcih olandan mercûh olana meyletmesi belli gerekçelere binaen olmuştur. Bu gerekçeler içinde zayıf veya şâz olanı güçlendirecek bir delilin varlığı ile örf ve sedd-i zerâi gibi tali gerekçeler öne çıksa da⁷⁷ bütün bunları kuşatan ana gerekçe “makasıdı dikkate alma” olarak ifade edilmiştir.⁷⁸ Kamu yararı şeklindeki şer’î maksadı gerçekleştirmeyi daha iyi sağlayacak olduğu düşüncesinden hareketle cüziyata müteallik hususlarda açık ve meşhur olana muhalefet edip cari olanı esas almayı ifade eden bu kural sayesinde içtihat alanında üst düzey bir açılım yakalanmış, Maliki mezhebinde tatbika verilen değere bağlı olarak da birtakım şartlarla ana tercih ilkelerinden biri addedilmiştir.⁷⁹

Hicri dördüncü asırla birlikte varlık kazanmış, beşinci asırla birlikte belirgin hâle gelmiş olan cari amel vurgusu, başlarda daha az meselede bahis konusu olurken zamanla alanı genişlemiş, dahası cari amele müteallik yüzlerce meseleyi ihtiva eden eserler kaleme alınmıştır.⁸⁰ Keza cari amel vurgusu zamanla “şehir ve bölge farkına konu olmayan” ve “sadece belli şehre münhasır olan” şeklinde ikili bir görünüm de kazanmıştır. Buna göre ortada bir “mutlak amel” olarak isimlendirilen ve muayyen bir bölgeye ya da özel bir mekâna mahsus olmayan cari amel bulunmakta iken bir de Fas, Sûs ve Kayrevan gibi muayyen bir şehirde cari olup da diğerlerinde esas alınmayan, dolayısıyla özel örf hükmünde olan cari amel de bulunmaktadır.⁸¹

Maliki fıkhındaki yeri ve tarihi gelişimi itibariyle ele aldığımız cari amel vurgusunun bu mezhebin hâkimiyet alanına dâhil olan coğrafyada fıkhın dışındaki alanlarda da kendini gösterdiği görülmektedir. Nitekim cari amel meselesini müstakil bir çalışmada inceleyen Ceyyidî söz konusu diğer alanlar içinde kıraat ilimlerini ve özellikle de mushaf imlası konusunu zikretmiş, dahası kıraat ve mushaf imlasına ilişkin bu değerlendirmelerini de İbnu’l-Kâdî’nin açıklamaları üzerine oturtmuştur.⁸² Cari amel meselesinin literatürde belirgin bir karşılık bulmasının ve müstakil eserlere konu olmasının İbnu’l-Kâdî’nin yaşadığı hicri on birinci asırda gerçekleşmiş olması da bu açıdan anlamlıdır.⁸³ Mushaf imlası edebiyatında cari amel meselesinin Harrâz ile birlikte kendini gösterdiğini ve İbnu’l-Kâdî ile birlikte de yerleşik bir hal aldığını belirten Vasfiye Abdülkadir’e göre⁸⁴ konunun mushaf imlası alanındaki karşılığı ve uygulanış şekli şöyledir: “Mushaf müstensihlerinin Kur’an kelimeleri itibariyle hakkında ihtilaf edilen imla şekillerinden biriyle

uzlaşısına konu olan hususu” ifade etmektedir; bk. Raysûnî, Kutb, “Mâ Cerâ bihi’l-‘amelu fî’l-fıkhî’l-mâlikî: nazariyye fî’l-mizân”, *Mecelletü’l-‘Adl*, 43 (1430), 23.

⁷⁵ Ömer b. Abdülkerim el-Ceyyidî, *el-‘Urf ve’l-‘amel fî’l-mezhebi’l-mâlikî ve mefhûmuhâ ledâ ‘ulemâi’l-mağrib* (Mağrib: Matbaatü Fudâle, 596/1982), 342.

⁷⁶ Ceyyidî, *el-‘Urf ve’l-‘amel fî’l-mezhebi’l-mâlikî*, 342.

⁷⁷ Ferec Ali Abdullah Civân, “Davâbi’u’l-fetvâ bi-mâ cerâ bihi’l-‘amel fî’l-mezhebi’l-mâlikî”, *Mu’temeru el-Fetvâ ve İstisrâku’l-Müstakbel* (Suudi Arabistan: Câmîatü Kassim, 1435/2013), 67-129.

⁷⁸ Pek tabii ki burada aktarılanlar kati nasların önüne alacak nitelikte cari ameli yücelten yaklaşım ile cari ameli aslı esası bulunmayan, zayıf görüş ve fasit örf kaynaklı gören yaklaşım arasında orta yolu izleyen ve onu belli ölçütler çerçevesinde işleten uzlaşmacı yaklaşıma göredir. Cari amelde esas alınacak ölçütler ve ilgili yaklaşımlar için bk. Nebil Muvaffak, “Mâ Cerâ bihi’l-‘amel ve bu’dühû’l-makâşidî fî’l-fıkhî’l-mâlikî”, *Mecelletü’d-Dirâsâti’l-Fıkhîyye ve’l-Kadâiyye*, 61-65; Raysûnî, “Mâ Cerâ bihi’l-‘amelu fî’l-fıkhî’l-mâlikî: nazariyye fî’l-mizân”, 19.

⁷⁹ Ali, Muhammed İbrahim, *İşlâhâtü’l-mezheb ‘inde’l-mâlikîyye* (Dubai: Dâru’l-Buhûs li’l-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve İhyâit-Türâs, 1423/2002), 396-399.

⁸⁰ Ceyyidî, *el-‘Urf ve’l-‘amel fî’l-mezhebi’l-mâlikî*, 344-348.

⁸¹ Ceyyidî, *el-‘Urf ve’l-‘amel fî’l-mezhebi’l-mâlikî*, 351-352.

⁸² Ceyyidî, *el-‘Urf ve’l-‘amel fî’l-mezhebi’l-mâlikî*, 349.

⁸³ Muvaffak, “Mâ Cerâ bihi’l-‘amel ve bu’dühû’l-makâşidî fî’l-fıkhî’l-mâlikî”, 66-67.

⁸⁴ Vasfiye Abdülkadir, “Mâ Cerâ bihi’l-‘amel fî resmî’l-meşâhif bi’l-mağrib: min İhlâli kitâbi Delîlu’l-ğayrân Dirâse Nemâzic Tatbikiyye” (Cezair: Câmîatü Ahmed Dirâyeti Edrâr, 1440/2019), 16.

yetinip onu tercih etmeleri ve bunu da söz konusu tercihi icap ettiren birtakım tercih ölçütlerine göre yapmalarıdır.”⁸⁵

İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânu'l-hilâf*'taki açıklamalarına baktığımızda cari amel meselesinin fikhî düşüncedeki durumu ile büyük paralellik arz ettiğini görürüz; dolayısıyla da İbnu'l-Kâdî'nin cari amel bağlamında serdettiği açıklamaların neye tekabül ettiğini böylece anlama imkânı elde ederiz. Zira İbnu'l-Kâdî açıklamalarında kimi zaman Fas'a has cari amelden bahsetmekte kimi zaman ise Mağrib'e ait umumi cari amele değinmektedir. Fikhî düşüncede cari amelin genel ve özel olmak üzere iki şekil altında görünmüş olması, İbnu'l-Kâdî'nin mushaf imlası bağlamındaki Fas-Mağrib cari amelleri arasında ayırımı gitmesini anlamayı kolaylaştırmaktadır.

İbnu'l-Kâdî'nin cari amele atıfları, sadece cari amelin varlığına işaret etme amacına mebni değildir, cari ameli istidrake tabi tutmayı da hedeflemektedir. Bu istidrak ameliyesinde İbnu'l-Kâdî ilgili edebiyata atıfta bulunmuş ve bu kapsamda Ebû Dâvûd'a özel bir yer vermiştir. Örneğin “أَرَأَيْتَ” kelimesinin yazımında uygulamanın mutlak surette *elif*'in hazfi yönünde olduğunu belirtirken “*et-Tenzil el-kebir*”de bunu tercih etmiştir” şeklindeki kayıtle Ebû Dâvûd'un kabulünün uygulamayla örtüştüğünü belirtmiştir. Yine “فَلِقَى الْحَبِّ” kelimesinde uygulamanın hazif yönünde olduğunu belirtirken “*et-Tenzil*”de kuvvetli olan budur” kaydıyla Ebû Dâvûd'un güçlü addettiği veçhin uygulama ile paralellik arz ettiğinden bahsetmiştir.⁸⁶ Bu iki örnekte olduğu gibi cari ameli, Ebû Dâvûd üzerinden teyide çalıştığı gibi, Ebû Dâvûd üzerinden istidrake de tabi tutmuştur. Söz gelimi “مُتَوَايَ” (Yûsuf 12/23) kelimesinde uygulamanın *elif*'in isbatı yönünde olmasına karşın *et-Tenzil*'de sadece hazfin bahis konusu edildiğine, keza “فَتَيَّلِنَ” (Yûsuf 12/36) kelimesinde diğer tesniyelerde olduğu gibi uygulamanın hazif yönünde olmasına karşın *et-Tenzil*'de “الأُولَئِينَ” (Mâide 5/107) hariç- tesniye *elif*'lerinin isbatı yönünde bir tercihe gidildiğine işaret etmesi⁸⁷ cari amele yönelik bir istidraktan ibarettir. İbnu'l-Kâdî'nin Ebû Dâvûd'un yaklaşımını tayin ederken *et-Tenzil*'in nüsha farklarını dahi dikkate alması, yürüttüğü istidrake ona atfettiği önemin bir göstergesidir. Nitekim “الْفَهَّارَ” (Yûsuf 12/39) kelimesinde uygulamanın *elif*'in isbatı yönünde olduğunu belirttikten sonra “*et-Tenzil*”in bazı nüshalarında hazifli yazım da vakidir” şeklinde bir tasrihte bulunmuştur.⁸⁸ Keza “مُدَّهَا مَنَّ” (Rahmân 55/64) kelimesinin, ilk *elif*'in isbatı ikincinin ise hazfi ile resmedileceğini belirtmiş, uygulamanın da bu yönde olduğunu aktararak bazı *et-Tenzil* nüshalarında geçen muhalif bilgiye itibar edilmeyeceğini belirtmiştir.⁸⁹

İbnu'l-Kâdî'nin cari amel bağlamında yürüttüğü incelemede Ebû Dâvûd'a sıklıkla başvurması, ona atfettiği önemi gösterdiği gibi bu incelemeye yön veren ana saikin Ebû Dâvûd'un imla tercihinin tespit etme olduğu yönünde bir telmihi de hatıra getirmektedir. Zira *Beyânu'l-hilâf* cari amelin bahis konusu edildiği yerlerde Ebû Dâvûd'un tercihinin bir biçimde zikrini içeren sayısız örnekle doludur. Öyle ki Fâtiha 1/6'daki “صِرَاطَ” kelimesinden⁹⁰ Şems 91/13'teki “سُقِّيَهَا” kelimesine⁹¹ varana kadarki çok sayıda kelimeye ilişkin uygulamaya yönelik açıklamaların pek çoğunda Ebû Dâvûd'un tercihinin işaret edildiği görülmektedir.

İbnu'l-Kâdî'nin cari ameli istidrake tabi tutarken başvurduğu kaynaklardan biri de pek tabii ki Dâni'dir. İbnu'l-Kâdî, mushaf imlası alanının iki otoritesinden biri olarak -diğeri Ebû Dâvûd'dur-

⁸⁵ Abdülkadir, “Mâ Cerâ bihi'l-'amel fi resmî'l-meşâhif bi'l-mağrib”, 16.

⁸⁶ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 54.

⁸⁷ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 62.

⁸⁸ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 62.

⁸⁹ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 79.

⁹⁰ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 30.

⁹¹ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-hilâf*, 82.

değerlendirdiği⁹² Dâni'ye daha ziyade cari uygulamayı teyit bağlamında atıfta bulunmuşken,⁹³ tespitlerimize göre bir yerde yani “غَلْمَ” (Âl-i İmrân 3/40) kelimesinin imlasında Dâni'nin verdiği bilgi üzerinden cari uygulamayı tashihe gitmiştir. İbnu'l-Kâdi'nin belirttiğine göre Mağrib'teki cari uygulama *elif*'in isbatı yönünde olsa da doğrusu hazif olmalıdır; çünkü Dâni hazfe açıkça işaret etmiştir.⁹⁴

İbnu'l-Kâdi'nin cari amel bağlamında ele aldığı hususlardan biri de meşhur/yaygın olan imlaya işaret etmiş olmasıdır. Söz gelimi “سَأُورِيكُمْ” (A'râf 7/145) kelimesinde uygulamanın *vâv*'lı yazım yönünde olduğunu ve meşhur olanın da bu olduğunu belirtmiş, konu hakkında kayda değer bir farklılığın bulunmadığını söylemiştir.⁹⁵ İbnu'l-Kâdi'nin bu tespitini Meymûn et-Tûnisî'nin (öl. 816/1413) *ed-Dürre el-celiyye* isimli eseri üzerinden temellendirmeye çalışması, onun “zû burhân yani delile dayalı açıklamada bulunacağı” taahhüdünün bir sonucudur ve bu taahhüdü yerine getirme adına ne denli geniş bir inceleme yürüttüğünü göstermektedir. İbnu'l-Kâdi'nin beyanlarına göre “طَيْفَ” (A'râf 7/201) kelimesinin yazımında da uygulama *elif*'siz yazım yönündedir ve meşhur olan budur.⁹⁶

İbnu'l-Kâdi'nin aynı kelime çerçevesinde farklı imlaların bahis konusu edildiği bir zeminde belli imlaların öne çıkışının arka planına dair yaptığı açıklamaların da katkı anlamında bir istidrak olduğu söylenebilir. Söz gelimi İbnu'l-Kâdi'ye göre “تُكَدِّبَانِ” kelimesinin imlasındaki uygulamanın *elif*'in isbatı yönünde takarrur etmesini sağlayan şey, çok sayıda kaynağın bu yönde bir bilgiye yer vermesidir.⁹⁷ İbnu'l-Kâdi'ye göre, *Mevrid* çerçevesinde gelişen muahhar metinler de bazı uygulamaların şöhret bulmasına katkıda bulunmuştur. Söz gelimi “اسْتَيْسُوا” (Yûsuf 12/80) ve “اسْتَيْسِنَ” (Yûsuf 2/110) kelimelerinde uygulamanın (*tê* harfi sonrasında) *elif*'siz şekilde olmasının yaygınlaşmasını sağlayan kişi *Mevrid* şarihlerinden Mucâsîdir.⁹⁸ “أَدَّأَفَهَا” (Nahl 16/112) kelimesinde *elif*'in isbatı yönündeki uygulamanın şöhret bulmasını sağlayan kişi de yine Mucâsî'dir.⁹⁹

İbnu'l-Kâdi yürüttüğü istidrak çerçevesinde temelsiz uygulamaların bulunduğu da işaret etmiştir. Nitekim “بِضْعَةَ” (Yûsuf 12/19) kelimesinin kesin bir biçimde *elif*'in hazfiyle yazılacağını belirtmiş, “İnsanların yapıp ettiklerine hiçbir biçimde itibar edilemez.”¹⁰⁰ diyerek bu kapsamda varlık kazanan başka uygulamalara itibar edilmeyeceğini vurgulamıştır. Yine “رُءَيْبِي” kelimesinin (Yûsuf 12/43. ve 100. ayetlerde) *elif*'in hazfiyle yazılacağını belirtmesinin ardından “İnsanların ilkinin hazif ikincisini ise isbatla yapması batıldır, hiçbir aslı yoktur.”¹⁰¹ demektedir. İbnu'l-Kâdi'nin, nass ile carî amelin çeliştiği yerlerde başka delillere dayalı olarak amele itibar edilmeyeceği yönünde değerlendirmelere gittiği de görülmektedir. Söz gelimi “مَهْدًا” (Tâhâ 20/53) kelimesinde evla olanın hazf olduğunu dolayısıyla da hazfin tercihe şayan bulunduğunu belirtmiş, Dâni'nin de buna açıkça işaret ettiğini söylemiştir. Ne var ki uygulama isbat yönünde işlemiştir. İbnu'l-Kâdi, Kûfe kıraatinde bu kelimenin *elif*'siz okunuyor oluşunu delil göstererek *elif*'i isbat eden carî

⁹² İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 47.

⁹³ Dâni'ye atıfları için bk. İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 67, 72.

⁹⁴ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 50.

⁹⁵ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 57.

⁹⁶ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 58.

⁹⁷ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 79.

⁹⁸ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 64. Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Şuayb b. Abdülvâhid b. el-Haccâc olan bu zatın şerhi, Harrâz üzerine yazılan şerhler içinde bitiş tarihi dikkate alındığında en kıdemli şerh olma özelliğine sahiptir. Zira genellikle ilk şerh kabul edilen İbn Âcettâ, şerhini hicri 744'de tamamlamışken Musâcî 743'de tamamlamıştır; bk. Hamitû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 2/444. Bu zatın, İbn Berrî'nin *ed-Dürru'l-levâmi' fi 'aşli ma'kra' il-İmâm Nâfi'* isimli manzum eseri üzerine de bir şerhi bulunmaktadır.

⁹⁹ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 65.

¹⁰⁰ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 62.

¹⁰¹ İbnu'l-Kâdi, *Beyânu'l-hilâf*, 63.

uygulamaya itibar edilmeyeceğini belirtmiştir.¹⁰² Yine Fâtır 35/38'de “عِلْمٌ” kelimesinin cari uygulamada *elif*'in isbatıyla yazıldığını belirtmiş, doğru olanın hazf olduğunu, dolayısıyla da cari uygulamaya hiçbir biçimde itibar edilmeyeceğini kaydetmiştir.¹⁰³

İbnu'l-Kâdî'nin amele yönelik istidraklerinde dayanak aldığı kaynaklardan biri de Belensî'nin *el-Munsif*'idir. Nitekim “وَالصَّحْبِ بِالْجَنَّبِ” (Nisâ 4/36) ifadesinde *elif*'in hazfi yönünde açıklama *el-Munsif*'e aittir. İbnu'l-Kâdî, bu açıklamaya dayalı olarak hazfin evla olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴ Benzeri bir durum “الْعُدْوَةَ” (Mâide 5/14) kelimesi için de geçerlidir. Zira uygulama isbat yönünde olsa da İbnu'l-Kâdî evla olanın hazf olduğu kanaatindedir. Dayanağı benzeri yerler hakkında *el-Munsif*'in nassının bulunmasıdır.¹⁰⁵

Sonuç

Osman Mushafları'nın imlasını tayin etme ve sonraki mushaf kitabete uygulamalarında bu imlaya bağlı kalmayı temin etme gayesi etrafında şekillenen bilgi birikimi nesir ve nazım türü çok sayıda esere vücut vermiştir. Bu bilgi birikiminin gelişiminde mağrib ulemasının ilmî gayret ve çabasının etkisi büyüktür. Zira gerek alanın kurucu metinleri olan *el-Mukni'* ile *et-Tenzîl* gerek bu iki metnin içeriğini kısmi ilavelerle nazma döken toparlayıcı nitelikteki *el-Munsif* ve *'Akile* gerekse de bu dört metindeki bilgileri belli ölçütler çerçevesinde tercih işlemine tabi tutan tamamlayıcı nitelikteki *Mevrid* mağrib ulemasının kaleminden çıkmıştır. Mihverlerini *el-Mukni'* oluşturduğu için tamamını Dâni Medresesi kapsamında değerlendirmek mümkün olan bu metinler üzerine sonraki süreçlerde muhtelif türde çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda anılan metinlerdeki bilgi eksikliğini telafiye dönük olan ve bu yönüyle bir istidrak incelemesi yürüten çalışmalar da kaleme alınmıştır. Özellikle Ebû Dâvûd'un *et-Tenzîl*'de bazı kelimeler hakkında sükût etmiş oluşu ile Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân*'da belli kelimeleri ele almayı gözden kaçırmış oluşu, istidrak çalışmalarında önemli bir yer ihraz etmiştir. Harrâz kendinden sonraki edebiyat üzerinde belirgin bir etkiye sahip olduğundan, üzerine yürütülen çok sayıdaki şerh çalışmasında, gözden kaçırdığı yerlere yönelik istidrak niteliğinde izah ve açıklamalar serdedilmiş olsa da geniş kapsamlı bir istidraki içeren müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunlar içinde İbnu'l-Kâdî'nin *Beyânu'l-Ĥilâf ve't-teşhîr ve'l-istihsân* kısaltma isimli eseri müstesna bir yere sahiptir. Bu eserinde İbnu'l-Kâdî muahhar imla edebiyatını meşgul eden “Ebû Dâvûd'un sükûtu” ve “Harrâz'ın ihmali”nin oluşturduğu boşluğu telafiye çalışmış, yanı sıra da cari ameli metinlere arz ederek sağlamaya tabi tutmuştur. İbnu'l-Kâdî'nin mushaf imlasına ilişkin kitabî ve ameli birikimde vuku bulan boşluğu doldurma gayesiyle yürüttüğü bu üç yönlü istidrak göstermektedir ki imlayı tayin noktasında temel metinlere müracaat yeterli değildir ve istidrak çalışmaları dışarda tutulduğunda hem temel metinlerden istifade eksik kalmaktadır hem de oluşan tearuzun üstesinden gelmek zorlaşmaktadır. Böyle olduğu içindir ki Ebû Dâvûd ve Harrâz üzerine bir izah ve değerlendirme serdederken İbnu'l-Kâdî'nin beyanlarını da dikkate almamak eksikliğe kapı aralayacaktır. Bütün bunlardan İbnu'l-Kâdî'nin, Meğâribenin mushaf imlası tasavvuru açısından son derece müstesna bir yere sahip olduğu ve hatta bu tasavvura nihai şeklini veren bir âlim addedilmesinin indirgemeci bir tavır olmayacağı sonucuna gidilebilir. Zira Meğâribe tasavvurunun şekillenmesinde Ebû Dâvûd ve Harrâz çok büyük bir etkiye sahip olsa da İbnu'l-Kâdî'nin, bu iki âlime ait metinlerin barındırdığı bilgi boşluğunu giderme noktasında sunduğu destek, onu, tasavvurun kemale ermesi noktasında müstesna bir konuma taşımaktadır.

¹⁰² İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-Ĥilâf*, 67.

¹⁰³ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-Ĥilâf*, 74.

¹⁰⁴ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-Ĥilâf*, 52.

¹⁰⁵ İbnu'l-Kâdî, *Beyânu'l-Ĥilâf*, 53.

Kaynakça

- Abdülkadir, Vasfiye. *Mâ Cerâ bihi'l-'amel fî resmi'l-meşâhif bi'l-mağrib: min hilâli kitâbi Delilu'l-hayrân. Dirâse Nemâzic Tatbikiyye*. Cezair: Câmiatü Ahmed Edrâr, Yüksek Lisans Tezi. 1440/2019.
- 'Ali, Muhammed İbrahim. *İşlâhâtü'l-mezheb 'inde'l-mâlikiyye*. Dubai: Dâru'l-Buḥûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Bûtarbûş, Muhammed. "Mukaddime". *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve-mâ veḍa'a fî'l-Ḥîrîz mine'z-ziyâdât 'alâ't-Teysîr*. mlf. Abdurrahman b. el-Kâdî. 34. y.y.: Matbaatu Bacaphale, 1437/2016.
- Bûgazâle, Abdülkerim. "el-İmâm Ebû'l-Hasen el-Belensî ve kitâbuhû el-Munşif ihtiyârâtuhû fî'r-resmî ve eşeruhâ 'alâ meşâhifi'l-meğâribe". *Mecelletü Câmiati'l-Emîr Abdülkâdir li'l-Ulmi'l-İslâmiyye* 28/1 (2014), 15-38. <https://doi.org/10.37138/emirj.v28i1.1947>.
- Bûrûba, Muhammed Lemîn b. Abdulfazî. "Mukaddime". *et-Tibyân fî şerhi Mevridi'z-zam'ân*, mlf. İbn Âcettâ, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ömer es-Sinhâcî. 1/358-385. Dubâi: el-İmârâtü'l-'Arabiyye el-Mütteḥide, Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1440/2019.
- Ceyyidî, Ömer b. Abdülkerim. *el-'Urf ve'l-'amel fî'l-mezhebi'l-mâlikî ve mefhûmuhâ ledâ 'ulemâi'l-mağrib*. Mağrib: Matbaatü Fudâle, 596/1982.
- Civân, Ferîc 'Ali Abdullah. "Ḍavâbiḥü'l-fetvâ bi-mâ cerâ bihi'l-'amel fî'l-mezhebi'l-mâlikî". *Mu'temeru el-Fetvâ ve İstişrâku'l-Müstakbel*. Suudi Arabistan: Câmiatü Kassim, 1435/2013, 67-129.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-Luġa ve şihâhu'l-'arabiyye*. nşr. Ahmed Abdulġafûr Aḥbâr. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Hamîtü, Abdülhâdî. *Ḳırâatü'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-meğâribe min rivâyeti Ebû Sa'îd Verş*. el-Memleketü'l-Mağribiyye: Menşûrâtü Vezâratü'l-Evkâf ve'-Şuûni'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Hudaykî, Muhammed b. Ahmed. *Ṭabâkâtü'l-ḥudaykî*. nşr. Ahmed Bûmuzkû. y.y.: ed-Dâru'l-Beydâ, 1427/2006.
- İbn Âcettâ, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ömer es-Sinhâcî. *et-Tibyân fî şerhi Mevridi'z-zam'ân*. nşr. Muhammed Lemîn b. Abdulfazî Bûrûba. Dubâi: el-İmârâtü'l-'Arabiyye el-Mütteḥide, Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1440/2019.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. nşr. Halil Şehhâde. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1408/1988.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn. *Lisânu'l-'arab*. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbn Zeydân, Abdurrahman b. Muhammed es-Sicilmâsî. *İthâfû a'lâmi'n-nâs bi-cemâli aḥbâri ḥâdîrati Miknâs*. nşr. Ali Ömer. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1429/2008.
- İbnu'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudâi. *et-Tekmile li-kitâbi's-şile*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2011.
- İbnu'l-Kâdî, Abdurrahman b. Ebû'l-Kasim el-Fâsî. *Beyânü'l-hilâf ve't-teşhîr ve'l-istihsân ve-mâ aġfelehû Mevridü'z-zam'ân ve-mâ sekete 'anhu et-Tenzîl zû'l-burhân ve-mâ cerâ bihi'l-'amel min hilâfiyyâti'r-resmî fî'l-Kur'ân ve rubbemâ ḥâlefe'l-'amelu en-naşşa fe-ḥuḇ bi-evzâhî burhân*. nşr. Abdülkerim Bûgazâle. y.y., 1436/2015.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf. *Ġâyetü'n-nihâye fî esmâ'î ricâlil-ḳırâât ulî'r-rivâye*. nşr. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah. y.y.: Dâru'l-Lü'lü', 1438/2017.
- İfrânî, Muhammed b. el-Hâc b. Muhammed Abdullah es-Saġîr. *Şafvetü men intişer min aḥbâri ḥulefâi'l-ḳarni'l-ḥâdî 'aşer*. nşr. Abdülmeccid Hayâlî. Mağrib: ed-Dâru'l-Beydâ, 1425/2004.
- Kâdirî, Muhammed b. et-Tayyib. *Neşru'l-meşânî li-ehli'l-ḳarni'l-ḥâdî 'aşer ve's-şânî*. nşr. Muhammed Haccî-Ahmed et-Tevfîk. Ribât: Mektebetü't-Tâlib, 1402/1982.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer b. İdrîs. *Selvetü'l-enfâs ve muḥadesetü'l-ekyâs bi-men 'ukbire mine'l-'ulemâ'î ve's-şulahâ'î bi-Fâs*. nşr. Şerîf Muhammed Hamza b. 'Alî el-Kettânî. y.y.: *el-Mevsû'atü'l-kettâniyye li-târîhi Fâs*, ts.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsim. *Şeceretü'n-nûr ez-zekiyye fî ṭabâkâti'l-mâlikiyye*. nşr. Abdülmeccid Hayâlî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Mâriġnî, İbrahim b. Ahmed et-Tûnusî. *Delîlü'l-hayrân 'alâ Mevridi'z-zam'ân*. nşr. Abdülaziz b. Fâdil el-Anezî. Kuveyt: Merkezü'l-Kirâati'l-Kur'âniyye, 1432/2011.

Muvaffak, Nebil. "Mâ Cerâ bihil-'amel ve bu'dühû'l-maĥâşidî fî'l-fıĥhî'l-mâlikî". *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Fıĥhiyye ve'l-Kadâiyye* 1/1 (2015), 57-74.

Özdoğan, Beşir Sami. *Endülüslü Kıraat Âlimi Harrâz ve Mushaf İmlası Bağlamında Mevridü'z-Zam'ân Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Raysûnî, Kutb. "Mâ Cerâ bihî'l-'amelu fî'l-fıĥhî'l-mâlikî: nazariyye fî'l-mîzân". *Mecelletü'l-'Adl* 43 (1430), 18-60.

Sîrîn Dâde-Kemal Gidde. "İstidrâkâtü'l-İmâm Abdîrrahmân b. el-Hâdî 'alâ'n-Nâzım 'Alî b. Muhammed b. Berrî: min ĥilâli kitâbi'l-fecrî's-sâtî' ve'z-żiyâi'l-lâmi' fî şerhi ed-düreri'l-levâmi". *el-Menhel* 5/1 (1440/2019), 71-96.

Şerîf el-Curcânî, 'Alî b. Muhammed b. 'Alî. *Kitâbu't-ta'rifât*. nşr. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1405 h.

Tehânevî, Muhammed b. 'Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed. *Keşşâfu İştihâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. nşr. 'Alî Darûc. Beyrût: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.